

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΤΟΜΟΣ 39, ΤΕΥΧΟΣ 115, ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2022

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΟΡΓΑΝΟ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΠΡΟΕΔΡΟΙ ΤΗΣ ΕΦΕ

† ΚΩΝ/ΝΟΣ ΤΣΑΤΣΟΣ – ΠΡΟΕΔΡΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ
† ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΝΕΛΟΠΟΥΛΟΣ – ΠΡΩΘΥΠΟΥΡΓΟΣ
† ΙΩΑΝΝΗΣ ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ – ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΣ
† ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ – ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΣ
† ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ – ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΣ
† ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ – ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΣ

ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΘΕΟΔΟΣΙΟΣ ΤΑΣΙΟΣ, ΕΘΝ.ΜΕΤΣ.ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ

ΤΟ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΕΦΕ

ΠΕΤΡΟΣ ΓΕΜΤΟΣ: ΠΡΟΕΔΡΟΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ: ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΠΡΩΤΟΠΑΠΑΔΑΚΗΣ: ΓΕΝΙΚΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΒΟΥΔΟΥΡΗΣ: ΤΑΜΙΑΣ
ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΑΡΑΓΓΙΑΝΟΥ – ΜΕΛΟΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΕΤΣΙΟΣ – ΜΕΛΟΣ
ΜΑΡΙΑ ΒΕΝΕΤΗ – ΜΕΛΟΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ

ΑΝΑΠΟΛΙΤΑΝΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΑΝΔΡΙΟΠΟΥΛΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ)
ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗΣ ΚΩΝ/ΝΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΚΡΗΤΗΣ)
ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝ. ΙΩΑΝ/ΝΩΝ)
ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ ΓΕΩΡΓΙΑ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΙΩΑΝ/ΝΩΝ)
ΑΡΓΥΡΑΚΗ ΡΕΓΓΙΝΑ (ΚΑΘΗΓ. ΑΣΚ ΤΕΧΝΩΝ ΠΑΝΕΠ.ΘΕΣ/ΚΗΣ)
ΑΥΓΕΛΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ)
ΒΙΡΒΙΔΑΚΗΣ ΣΤΕΛΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΒΟΥΔΟΥΡΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΓΕΜΤΟΣ ΠΕΤΡΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΘΡΑΚΗΣ)
ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΣ ΝΕΝΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ)
ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ ΝΙΚΟΛΙΤΣΑ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΓΙΑΝΝΑΡΑΣ ΧΡΗΣΤΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΤΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠ.)
ΓΛΥΚΟΦΥΔΗ ΑΘΑΝΑΣΙΑ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΔΕΛΗΒΟΓΙΑΤΖΗΣ ΣΩΚΡΑΤΗΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ)
ΔΕΛΗΓΙΩΡΓΗ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ)
ΔΕΛΛΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΠΑΤΡΩΝ)
ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝ/ΝΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΜΙΧΑΗΛ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΔΡΑΓΩΝΑ-ΜΟΝΑΧΟΥ ΜΥΡΤΩ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝ/ΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ)
ΔΡΟΣΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ)
ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΥ ΕΛΕΝΗ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΙΓΑΙΟΥ)
ΙΕΡΟΔΙΑΚΟΝΟΥ ΚΑΤΕΡΙΝΑ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝ/ΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ)
ΚΑΛΔΗΣ ΒΥΡΩΝ (ΚΑΘΗΓ. ΕΘΝ. ΜΕΤΣ. ΠΟΛ/ΧΝΕΙΟΥ)
ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΟΥ ΕΛΕΝΗ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ)
ΚΑΡΑΣΜΑΝΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΕΘΝ. ΜΕΤΣ. ΠΟΛ/ΧΝΕΙΟΥ)
ΚΑΡΑΦΥΛΛΗΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ)
ΚΑΛΦΑΣ ΒΑΣΙΛΗΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ)
ΚΟΥΤΟΥΓΚΟΣ ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ (ΚΑΘΗΓ. ΕΘ. ΜΕΤΣ. ΠΟΛ/ΧΝΕΙΟΥ)
ΚΩΣΤΑΡΑΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΛΑΜΠΡΕΛΛΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΤΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠ.)
ΛΕΜΠΕΝΤΕΦ ΑΝΔΡΕΑΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΚΡΗΤΗΣ)

ΜΑΓΓΙΝΗ ΓΚΟΛΦΩ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ)
ΜΑΝΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ (ΚΑΘΗΓ. ΔΗΜΟΚΡ. ΠΑΝ. ΘΡΑΚΗΣ)
ΜΑΡΑΓΓΙΑΝΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΜΑΡΚΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ)
ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ)
ΜΑΡΚΟΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΠΑΤΡΩΝ)
ΜΠΙΤΣΑΚΗΣ ΕΥΤΥΧΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ)
ΜΠΕΓΖΟΣ ΜΑΡΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΜΠΟΥΓΑΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΝΟΥΤΣΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΙΩΑ/ΝΩΝ)
ΞΗΡΟΠΑΪΔΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ (ΑΣΚ ΤΕΧΝΩΝ- ΑΘΗΝΑ)
ΠΑΝΤΑΖΑΚΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΠΑΠΑΔΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠΙΣΤ. ΚΥΠΡΟΥ)
ΠΑΤΕΛΗ ΙΟΛΗ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΠΑΤΡΩΝ)
ΠΕΛΕΓΡΙΝΗΣ ΘΕΟΔΟΣΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΠΕΝΤΖΟΠΟΥΛΟΥ ΤΕΡΕΖΑ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ)
ΠΕΤΣΙΟΣ ΚΩΣΤΑΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΙΩΑΝ/ΝΩΝ)
ΠΟΛΙΤΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΠΡΕΛΟΡΕΝΤΖΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΡΟΥΣΟΠΟΥΛΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΚΡΗΤΗΣ)
ΡΩΜΑΝΟΣ ΚΩΝ/ΝΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΙΓΑΙΟΥ)
ΣΚΟΥΤΕΡΟΠΟΥΛΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΣΤΡΑΓΓΑΣ ΙΩΑΝΝΗΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΤΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠ.)
ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ ΑΡΗΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ)
ΣΦΕΝΔΟΝΗ ΔΗΜΗΤΡΑ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ)
ΤΑΤΛΑ ΕΛΕΝΗ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΔΥΤ. ΑΤΤΙΚΗΣ)
ΤΕΖΑΣ ΧΡΗΣΤΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ)
ΤΕΡΕΖΗΣ ΧΡΗΣΤΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΠΑΤΡΩΝ)
ΤΖΑΒΑΡΑΣ ΙΩΑΝΝΗΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΚΡΗΤΗΣ)
ΤΣΙΝΟΡΕΜΑ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΚΡΗΤΗΣ)
ΦΑΡΑΚΛΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΤΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠ.)
ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ ΠΑΥΛΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΧΡΟΝΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΨΥΛΛΟΣ ΣΤΑΘΗΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΑΘΗΝΩΝ)
ΨΗΜΜΕΝΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ (ΚΑΘΗΓ. ΠΑΝΕΠ. ΙΩΑΝ/ΝΩΝ)

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΗΣ: ΚΑΘΗΓ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΒΟΥΔΟΥΡΗΣ

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΚΑΙ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ
ΒΟΥΔΟΥΡΗ ΣΟΦΙΑ
ΒΟΥΔΟΥΡΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ
ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ
ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ ΣΩΤΗΡΙΟΣ
ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ ΚΛΕΙΤΟΣ
ΚΑΛΟΓΕΡΑΚΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ
ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΟΥ ΕΛΕΝΗ

ΜΑΓΓΙΝΗ ΓΚΟΛΦΩ
ΜΑΡΑΓΓΙΑΝΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ
ΜΙΝΕΒΑ ΣΙΛΒΙΑ
ΝΤΑΒΟΥ ΜΠΕΤΙΝΑ
ΠΕΤΣΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ
ΠΛΕΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΤΕΡΕΖΗΣ ΧΡΗΣΤΟΣ
ΧΡΙΣΤΙΑΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ

Η δημοσίευση μελετών και άρθρων στην Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση δεν υποδηλώνει την αποδοχή των γνώμών του συγγραφέα, ο οποίος εκ των πραγμάτων έχει την ευθύνη για τα όσα γράφει

GREEK PHILOSOPHICAL REVIEW
PUBLISHED BY THE GREEK PHILOSOPHICAL SOCIETY
5 SIMONIDOU STR., 174 56 ALIMOS - GREECE

The Greek Philosophical Review is the scientific journal of the Greek Philosophical Society. Since 1984 it is published regularly, three (3) times per year, being the oldest and the most prominent philosophical journal in Greece. It addresses itself to researchers and thinkers, whether they live in Greece or abroad. It embraces all philosophical movements and promotes works from philosophy, humanities and social sciences. Faithful to the principles of intellectual pluralism laid down in the Society's Constitution, its purpose is to unify the philosophical forces in Greece and abroad. Its aspiration is to provide a forum for these forces. For 40 years the Greek Philosophical Review has been the genuine expression of Greek philosophical thought.

Submissions

The Journal accepts scientific papers, short essays, research notes and projects, book reviews and miscellaneous other works. Papers (scientific publications) are subject to **double blind peer review**.

Guidance to the authors

Primary language of the Journal is Greek. The Journal also accepts important manuscripts in English and French language. All works will be originals. The authors are solely responsible for the linguistic form and the content of their work. All submissions should be sent via email.

Charges

Annual subscriptions for individuals in the EU is €40 EUR; outside the EU and organisations: €50 EUR. Works with DOI: €70 EUR; peer reviewed manuscripts with DOI: €150 EUR.

Intellectual property

Reviewed and published scientific papers and other works with DOI are published under Creative Commons (CC) licence. All other works are subject to © Copyright that belongs to the Greek Philosophical Review.

Research ethics

The Journal is taking all reasonable steps to identify and prevent the publication of papers where research misconduct has occurred.

Confidentiality

The Greek Philosophical Review recognises the importance of personal data, hence considers their protection and preservation to be of utmost importance, taking all necessary technical measures and observing the applicable legislation.

Publication details

Greek Philosophical Review, Triannual Scientific Journal.

Director:

Prof. Konstantinos Boudouris

Editorial and Publication Committee

Androulidakis Konstantinos

Boudouri Sophia

Christias Panagiotis

Davou Bettina

Dimitrakopoulos Konstantinos

Ioannides Kleitos

Kalogerakos Ioannis

Kalokairinou Eleni

Maggini Gkolfo

Maraggianou Evangelia

Mineva Silvia

Petsios Konstantinos

Pleios Georgios

Terezis Christos

Theocharides Soteris

Voudouris Ioannis

Correspondence:

Prof. Konstantinos Boudouris

Greek Philosophical Review

Simonidou 5, 17456 Alimos, Hellas

E: info@philosophia.org.gr

W: philosophia.org.gr

DOI: 10.57587/GPR

ISSN: 1105-8978

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΝΙΚΗ-ΧΑΡΑ ΜΠΑΝΑΚΟΥ – ΕΥΔΟΞΙΑ ΔΕΛΛΗ: ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ ΤΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ	3
ΙΩΑΝΝΗ Ν. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ: ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΛΑΣΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΣΤΗ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ: ΜΙΑ ΡΙΖΙΚΗ ΑΛΛΑΓΗ «ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΟΣ»	6
ΣΩΤΗΡΗ ΘΕΟΧΑΡΙΔΗ ΚΑΙ ΙΩΑΝΝΗ ΒΟΥΔΟΥΡΗ Η ΥΠΑΡΞΗ ΣΤΟΝ ΕΓΚΛΕΙΣΜΟ: ΜΙΑ ΑΦΑΙΡΕΤΙΚΗ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΣΤΑ ΣΥΜΒΑΝΤΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ	19
ΝΙΚΟΥ ΜΑΚΡΗ: ΚΕΝΟ ΚΑΙ ΚΕΝΟΤΗΤΑ, ΠΛΗΡΩΜΑ ΚΑΙ ΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ	39
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΜΕΛΙΔΩΝΗ: Η ΔΙΕΥΡΥΝΣΗ ΤΟΥ ΝΟΗΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ ΣΤΟΝ MERLEAU-PONTY ΚΑΙ ΣΤΟΝ LEVI-STRAUSS	49
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΠΑΡΜΠΟΥΤΗ: Η ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΧΕΣΗ ΓΝΩΣΗΣ ΚΑΙ ΑΡΕΤΗΣ ΚΑΙ Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ	59

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΒΙΒΛΙΩΝ

ΛΟΓΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΣΤΟΧΑΣΜΟΣ: ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΓΕΩΡΓΟΒΑΣΙΛΗΣ

Νίκος Μακρής:

Δημοσθένη Γεωργοβασίλη, *Ομολογία, Αναγνώσεις, Αμφισβητήσεις, Αναφορές, Ανέκδοτα φιλοσόφων και στοχαστών, Θεατρικός λόγος, Ομολογία, κ.α.*

80

Πέτρος Φαραντάκης:

Θανάση Σακελλαριάδη, «*Ψυχής πείρατα*». *Στα μονοπάτια της συνείδησης*, Gutenberg, Αθήνα, 2020, σελ. 219

83

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Περιοδικό Επιστροφή,

International Journal of Professional Ethics in Philosophy and Education.
Studies and Practices

92

Αθηναϊκά βραδινά

Φιλοσοφικών συζητήσεων και αναζητήσεων

93

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΣΤΗΝ ΕΦΕ ΚΑΙ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΜΕΣΩΝ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

94

ΒΙΒΛΙΑ ΠΟΥ ΕΛΑΒΕ Η ΕΦΕ

96

Η ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΧΕΣΗ ΓΝΩΣΗΣ ΚΑΙ ΑΡΕΤΗΣ ΚΑΙ Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΠΑΡΜΠΟΥΤΗ

Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία αφορμάται από τις κριτικές παρατηρήσεις του Αριστοτέλους στη σωκρατική αντίληψη ότι «η αρετή είναι γνώση». Η κριτική αυτή, όταν διαφαίνεται ότι προϋποθέτει ένα δίλημμα της μορφής «η αρετή είναι θεωρία ή πράξη», καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «ή παρούσα πραγματεία οὐ θεωρίας ἔνεκά ἐστιν ὥσπερ αἱ ἄλλαι (οὐ γὰρ ἴνα εἰδῶμεν τί ἐστιν ἡ ἀρετὴ σκεπτόμεθα, ἀλλ' ἵν' ἀγαθοὶ γενώμεθα, ἐπεὶ οὐδὲν ἂν ἦν ὄφελος αὐτῆς)»¹. Άλλοτε η σωκρατική αντίληψη θεωρείται απλώς ως μονομερής ή ημιτελής, επειδή δεν εμπεριέχει το στοιχείο της άσκησης στην αρετή: «οὐδὲ δὴ περὶ ἀρετῆς ἱκανὸν τὸ εἰδέναι, ἀλλ' ἔχειν καὶ χρῆσθαι πειρατέον, ἢ εἴ πως ἄλλως ἀγαθοὶ γινόμεθα.»². Η αρετή κατά τον Αριστοτέλη και ακριβέστερα η ηθική αρετή -εφόσον ο Σταγυρίτης φιλόσοφος τη διακρίνει από τη διανοητική- είναι αποτέλεσμα εθισμού, συνιστά ἔξιν, η οποία διαμορφώνει τον ενάρετο άνθρωπο.³

Στην αρχαία ελληνική ο όρος «αρετή» σήμαινε την ικανότητα παντός είδους, την υπεροχή, την τελειότητα, το προτέρημα, την αξιότητα, την επαγγελματική ικανότητα,⁴ ειδικότερα δε στον Σωκράτη⁵ αποκτά τη σημασία του «αγαθού», της «δικαιοσύνης» της «τελείωσης του ανθρώπου», της «ευδαιμονίας» αλλά και της «χρησιμότητας» και της «ενεργητικότητας». Η ηθική ποιότητα του ανθρώπου κατά τον Σωκράτη είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένη με τη γνώση ή την άγνοια της αρετής. Δίκαιος είναι π.χ. «ὁ εἰδὼς τὰ περὶ ἀνθρώπους νόμιμα»,⁶ ανδρείος

¹ Άριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1103b26-30.

² *Ἐν. αν.*, 1179b2-4. Βλ. και *ἔν. αν.*, 1179a35-b2: «οὐκ ἔστιν ἐν τοῖς πρακτοῖς τέλος τὸ θεωρῆσαι ἕκαστα καὶ γνῶναι, ἀλλὰ μᾶλλον τὸ πράττειν αὐτά».

³ *Ἐν. αν.*, 1106a22-23.

⁴ Βλ. λήμμα «ἀρετὴ» στο Η. Liddel - R. Scott, *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικῆς Γλώσσης*, μτφρ. Ξενοφώντος Μόσχου, εκδ. Ι. Σιδέρη, τόμ. Ι, Αθήναι 2001, σ. 378.

⁵ Β. Snell, *Η ανακάλυψη του πνεύματος*, μτφρ. Δανιήλ Ιακώβ, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997, σσ. 218, 223.

⁶ *Ξενοφώντος Ἀπομνημονεύματα*, IV,6,6.

ο έχων «τὴν τῶν δεινῶν καὶ θαρραλέων ἐπιστήμην καὶ ἐν πολέμῳ καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις ἅπασιν»⁷ κ.ο.κ.. Επομένως οι αξιόμιμπτες πράξεις οφείλονται σε άγνοια του ηθικῶς ορθοῦ. Η συγκεκριμένη αντίληψη του Σωκράτους έχει αποκληθεί «σωκρατικό παράδοξο», επειδή η κοινή πείρα καταδεικνύει ότι, ενώ οι άνθρωποι συχνά γνωρίζουν το ηθικῶς ορθό, πράττουν αντίθετα προς αυτό. Συναρτάται δε με τη σωκρατική αρχή -και ένα ακόμη σωκρατικό παράδοξο- «οὐδεὶς ἐκὼν κακός»⁸. Σύμφωνα με αυτήν ο άνθρωπος δεν πράττει το κακό εκουσίως αλλά λόγω άγνοιας του πρακτεῦ οδηγείται σε πλάνη εκλαμβάνοντας τις επικείμενες πράξεις του ως ορθές. Λογική συνέπεια των ανωτέρω είναι η άρνηση της ἀκρασίας,⁹ της ηθικής αδυναμίας ή αδυναμίας της βουλήσεως, εφόσον κατά τον Σωκράτη η γνώση του αγαθοῦ δεν είναι μόνο αναγκαία προϋπόθεση της ενάρετης πράξης αλλά και επαρκής.

Εάν σε αυτές τις θεμελιωμένες επί γνωσιολογικής βάσεως αντιλήψεις προστεθεί και η εξέταση διά του ορθοῦ λόγου ηθικῶν εννοιῶν, όπως είναι π.χ. η ανδρεία, η σωφροσύνη ή η οσιότητα, προκειμένου αυτές να οριστούν με ακρίβεια, τότε θα ήταν δυνατόν να υποστηριχθεί ότι η σωκρατική αντίληψη περί αρετῆς λόγω του νοησιαρχικῦ χαρακτήρα της δεν συνδέεται με την αρετή ως βίωμα, άποψη που υποστηρίχθηκε όχι μόνον από τον Αριστοτέλη αλλά και από νεότερους φιλοσόφους με χαρακτηριστικότερο ίσως παράδειγμα τον Νίτσε. Ο Αριστοτέλης επιπλέον επισημαίνει¹⁰ ότι η σωκρατική μέθοδος συνίσταται στην επαγωγή (ἐπακτικὸς λόγος) -στη διαδικασία γενίκευσης επιμέρους περιπτώσεων, π.χ. ανδρείων, σωφρόνων ή δικαίων πράξεων -και στον ορισμό (τὸ ὀρίζεσθαι καθόλου), δηλαδή στον εντοπισμό μιας κοινῆς και σταθερῆς ιδιότητας, π.χ. της ανδρείας, της σωφροσύνης ή της δικαιοσύνης, που χαρακτηρίζει αυτές τις περιπτώσεις. Κατά συνέπεια η αντίληψη του Σωκράτους περί αρετῆς είναι δυνατόν να θεωρηθεί ότι εξαντλείται στο σχηματισμό συλλογισμῶν και στη θεωρητική προσπέλαση ηθικῶν ζητημάτων, χωρίς να συνδέεται με το βίο του αγαθοῦ. Αντικείμενο αυτής της εργασίας αποτελεί η προσπάθεια αποσαφήνισης της εν λόγω σωκρατικῆς αντίληψης και η συνεξέταση της συναφούς αριστοτελικῆς κριτικῆς.

1. Η αρετή ως γνώση

Η ερμηνεία του χαρακτήρα και της συμπεριφοράς με κριτήριο τη γνώση δεν

⁷ Πλάτωνος, *Λάχης*, 194e11-195a1.

⁸ Πλάτωνος, *Τίμαιος*, 86d7-e1· *Πρωταγόρας*, 345b, 358c.

⁹ Πλάτωνος, *Πρωταγόρας*, 355a-d.

¹⁰ Αριστοτέλους, *Μετά τά Φυσικά*, 1078b27-29.

αποτελεί καινοτομία του Σωκράτους, αλλά παλαιά αντίληψη που ανάγεται στον Όμηρο, όταν π.χ. λέγεται για τον Αχιλλέα ότι «γνωρίζει αγριότητες» (*λέων δ' ὡς ἄγρια οἶδεν*)¹¹ ή για τον Πολύφημο ότι «γνωρίζει ανομίες» (*ἀθεμίστια ἤδη*).¹² Ο Αριστοτέλης εξετάζοντας τη συζητούμενη σωκρατική αντίληψη θεωρεί ότι το σπουδαιότερο δεν είναι να γνωρίσουμε τι είναι η αρετή, αλλά να μάθουμε πώς αποκτάται και από τι αποτελείται (*πῶς γίνεται καὶ ἐκ τίνων*).¹³ Υποστηρίζει ότι η γνώση είναι επαρκής μόνο στις θεωρητικές επιστήμες, π.χ. στη γεωμετρία ή στην περί φύσεως επιστήμη, οι οποίες έχουν ως τέλος τη γνώση της φύσης των αντικειμένων τους.¹⁴ Ως εκ τούτου το «γινώσκειν τὴν ἀρετήν» δεν είναι ορθό να θεωρείται ως τέλος της, διότι τότε το «εἰδέναι τὴν δικαιοσύνην» θα ισοδυναμούσε με το «εἶναι δίκαιον».¹⁵

Αντιθέτως ο Σωκράτης πιστεύει ότι δεν έχουμε τη δυνατότητα να αποκτήσουμε οποιαδήποτε επιμέρους αρετή ούτε να παρέχουμε σχετικές συμβουλές σε άλλους για τον τρόπο απόκτησής της, εάν αγνοούμε την αληθινή σημασία της.¹⁶ Παρά ταύτα ο ίδιος δήλωνε εξαρχής την άγνοιά του για την εκάστοτε συζητούμενη αρετή, καθώς η συνειδητοποίηση της άγνοιας είναι «το απαραίτητο πρώτο βήμα για την απόκτηση της γνώσης»¹⁷. Εν συνεχεία τίθενται ερωτήσεις που αφορούν στον ορισμό των αρετών, ακολουθούν απαντήσεις και έπεται ο έλεγχος της ορθότητάς τους μέσω νέων, κατάλληλων ερωτήσεων, προκειμένου με αυτήν την επαναλαμβανόμενη -όσο και συναρπαστική- διαδικασία να εκμαιευτούν γνώσεις από τον συνομιλητή ευρισκόμενες σε λανθάνουσα κατάσταση. Τούτο δεν συνιστά για τον Σωκράτη μια στείρα διαλεκτική έρευνα, διότι η ζήτηση της αρετής αποτελεί γι' αυτόν *αἴρεσιν βίου*. Το φιλοσοφείν είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με τη ζωή του, καθώς ο ίδιος απορρίπτει ενώπιον των δικαστών-συμπολιτών του την περίπτωση αθώωσής του υπό τον όρο να πάψει να φιλοσοφεί.¹⁸ Πιστεύει

¹¹ Όμηρου, *Ίλιάς*, Ω, 41.

¹² Όμηρου, *Ὀδύσσεια* ι, 189. Περί των παραδειγμάτων αυτών από τα ομηρικά έπη βλ. E. R. Dodds, *Οἱ Ἕλληνες καὶ το παράλογο*, μτφρ. Γιώργη Γιατρομανωλάκη, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1978², σσ. 33-34.

¹³ Αριστοτέλους, *Ἠθικά Εὐδήμεια*, 1216b20-21.

¹⁴ *Εν. αν.*, 1216 b6-15.

¹⁵ *Εν. αν.*, 1216b3-8.

¹⁶ «εἰ γάρ που μηδ' ἀρετὴν εἶδεῖμεν τὸ παράπαν ὅτι ποτε τυγχάνει ὄν, τίν' ἂν τρόπον τούτου σύμβουλοι γενοίμεθ' ἂν ὄψοῦν, ὅπως ἂν αὐτὸ κάλλιστα κτήσαιοτο»: Πλάτωνος, *Λάχης*, 190b8-c2.

¹⁷ W. K. C. Guthrie, *Οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι. Από τον Θαλή ως τον Αριστοτέλη*, μτφρ. Αντωνίου Η. Σακελλαρίου, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1987, σ. 77. Βλ. και Κ. Γεωργούλη, *Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας*, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 2000³, σ. 141.

¹⁸ Πλάτωνος, *Ἀπολογία Σωκράτους*, 29d3-4.

βαθιά ότι ένας βίος που διάγεται άκριτα και μηχανικά δεν προσιδιάζει στην έννοια του ανθρώπου: «ὁ ἀνεξέταστος βίος οὐ βιωτὸς ἀνθρώπῳ»¹⁹. Επιπλέον το ουσιώδες ερώτημά του «πῶς βιωτέον;»²⁰ θα ήταν αδιανόητο να χαρακτηριστεί ως ζήτημα θεωρητικής υφής. Ο ίδιος περιγράφει στην *Ἀπολογία* τον τρόπο με τον οποίο φιλοσοφούσε: «οὐδὲν γὰρ ἄλλο πράττων ἐγὼ περιέρχομαι ἢ πείθων ἡμῶν καὶ νεωτέρους καὶ πρεσβυτέρους μῆτε σωμαίων ἐπιμελεῖσθαι μῆτε χρημάτων πρότερον μηδὲ οὕτω σφόδρα ὡς τῆς ψυχῆς ὅπως ὡς ἀρίστη ἔσται, λέγων ὅτι “Οὐκ ἐκ χρημάτων ἀρετὴ γίννεται, ἀλλ’ ἐξ ἀρετῆς χρήματα καὶ τὰ ἄλλα ἀγαθὰ τοῖς ἀνθρώποις ἅπαντα καὶ ἰδίᾳ καὶ δημοσίᾳ”».²¹ Η αναφερόμενη πειθὼ δεν αποτελεί μέσο ἢ κατάληξη μιας αφηρημένης διανοητικής άσκησης, αλλά εντάσσεται στο πλαίσιο ενός γόνιμου διαλόγου, αντικείμενο του οποίου είναι σημασία της αρετῆς για τον ανθρώπινο βίος. Ο συνομιλητής του Σωκράτους συχνά περιέρχεται σε αμηχανία, καθώς ανακαλύπτει ότι πολλές από τις απόψεις του περί της σημασίας και της ιεράρχησης των διαφόρων αγαθών στερούνται επαρκούς λογικής θεμελίωσης. Η αναθεώρηση των αντιλήψεών του αποτελεί απαραίτητο στάδιο ηθικής αφύπνισης.

Μήπως η σωκρατική μέθοδος αφορά αποκλειστικά, όπως υποστηρίζει ο Bertrand Russell,²² στη γνώση των τρόπων χρήσης των υπό συζήτηση όρων (π.χ. δίκαιο, άδικο) και ακολούθως διά της επαγωγῆς στη διατύπωση ενός ορισμού, με αποτέλεσμα «όταν η έρευνά μας τελειώσει να έχουμε κάνει μια γλωσσολογική και όχι ηθική ανακάλυψη»; Από τα κείμενα του Πλάτωνος και του Ξενοφώντος δεν προκύπτει ότι η πρόθεση του Σωκράτους είναι να καταλήξει σε μια «ανακάλυψη» τέτοιας μορφῆς, δεδομένου ότι οι πρώτοι πλατωνικοί διάλογοι δεν καταλήγουν σε οριστικό συμπέρασμα και επιπλέον ο Σωκράτης δεν ισχυρίζεται ότι κατέχει τη γνώση της αρετῆς.²³ Εξάλλου η προσπάθεια προσδιορισμού της σημασίας των όρων της ηθικής δεν αποτελεί για τον Σωκράτη ένα ζήτημα αμιγῶς λογικής ή γλωσσολογικής φύσεως, εφόσον ο ορθός λόγος και η γλωσσική ακρίβεια είναι απλῶς τα μέσα διά των οποίων επιδιώκεται η εύρεση και εκλογή του ορθού τρόπου ζωῆς: «τοῖς ἐγκρατέσι μόνοις ἔξεστι σκοπεῖν τὰ κράτιστα τῶν πραγμάτων, καὶ λόγῳ καὶ ἔργῳ διαλέγοντας κατὰ γένη τὰ μὲν ἀγαθὰ προαιρεῖσθαι, τῶν δὲ

¹⁹ *Ἐν. αν.*, 38a5-6.

²⁰ Πλάτωνος, *Γοργίας*, 492b5. *Ἐν. αν.*, 500 c3-4: «ὄντινα χρῆ τὸν τρόπον ζῆν».

²¹ Πλάτωνος, *Ἀπολογία Σωκράτους*, 30a7-b4.

²² B. Russell, *Ἱστορία της Δυτικῆς Φιλοσοφίας*, τ. I, μτφρ. Αιμίλιου Χουρμούζιου, εκδ. Αρσενίδης, χ.χ., σ. 181.

²³ Πλάτωνος, *Ἀπολογία Σωκράτους*, 23a7-b4 *Χαρμίδης*, 165b8-c2 *Θεαίτητος*, 150c4-d2.

κακῶν ἀπέχεσθαι».²⁴ Έχει επισημανθεί ορθώς από τον καθηγητή Κωνσταντίνο Βουδούρη²⁵ ότι ο Σωκράτης δεν θέτει μεταηθικά ερωτήματα, δεν ερωτά για τη λογική που διέπει τα ηθικά προβλήματα, καθώς τούτο δεν καθιστά τον άνθρωπο ηθικό, αλλά ενδιαφέρεται να φέρει στο φως ό,τι υγιές και ανθεκτικό διαθέτει η ψυχή του νέου. Είναι ενδεικτική η διαπίστωση στο διάλογο *Λάχης* ότι, όποιος αρχίζει να συζητεί με τον Σωκράτη, καταλήγει υπό την επιρροή της διαλεκτικής του φιλοσόφου και ανεξάρτητα από το αντικείμενο της συζήτησης στο «*διδόναι περὶ αὐτοῦ λόγον, ὄντινα τρόπον νῦν τε ζῆ καὶ ὄντινα τὸν παρεληλυθότα βίον βεβίωκεν*».²⁶ Από την πλευρά του ο Σωκράτης δεν αποδεσμεύει από τη συζήτηση τον συνομιλητή του, πριν εξετάσει ενδελεχώς τις απαντήσεις του.²⁷ Εν ἐνὶ λόγῳ στον σωκρατικό διάλογο η γνώση των ηθικών εννοιῶν δεν είναι αυτοσκοπός, αλλά εφαλτήριο αυτοελέγχου, αυτογνωσίας και ηθικής βελτίωσης. Από την άποψη αυτή διερωτάται κανείς αν έχει έρεισμα το άλλο σκέλος της κριτικής του Russell -ότι με την έρευνα που διεξήγαγε ο Σωκράτης δεν είναι δυνατόν να προκύψει κάποια «ηθική ανακάλυψη»- όταν και μόνες οι ρητές θέσεις του Σωκράτους περί απόρριψης του ἀνταδικεῖν²⁸ και προτίμησης του ἀδικεῖσθαι από το ἀδικεῖν σε περίπτωση αναγκαίας επιλογής, ανατρέπουν την παραδοσιακή αντίληψη περί ανταπόδοσης της αδικίας²⁹ και εισάγουν μια νέα θεώρηση περί δικαιοσύνης και ανθρώπου. Είναι προφανές ότι ο Άγγλος φιλόσοφος θεωρεί εσφαλμένα πως στη σωκρατική ηθική φιλοσοφία η αρετή δεν συνιστά τρόπο ζωής, αλλά αποκλειστικώς αντικείμενο θεωρητικής έρευνας.

Κατά τον Αλέξανδρο Νεχαμά³⁰ το πραγματικό παράδοξο του Σωκράτους

²⁴ Ξενοφώντος Ἀπομνημονεύματα, IV,5,11-12.

²⁵ Κ. Βουδούρη, «Σωκράτης, η ζωή και η φιλοσοφία», στον τόμο του ίδιου (ed.), *Η φιλοσοφία του Σωκράτη*, Αθήνα 1992, σσ. 18-19.

²⁶ Πλάτωνος, *Λάχης*, 187e6-188a2.

²⁷ «οὐ πρότερον αὐτὸν ἀφήσει Σωκράτης, πρὶν ἂν βασανίσῃ ταῦτα εὖ τε καὶ καλῶς ἅπαντα»: Πλάτωνος, *Λάχης*, 187e9-188a2.

²⁸ Πλάτωνος, *Κρίτων*, 49b10-c11. Ο Σωκράτης έχει επίγνωση ότι λίγοι συμμερίζονται αυτή την αντίληψη: «οἶδα γὰρ ὅτι ὀλίγοις τισὶ ταῦτα καὶ δοκεῖ καὶ δόξει» (έν. αν., 49d2).

²⁹ Πλάτωνος, *Γοργίας*, 469c1-2: «εἰ δ' ἀναγκαῖον εἴη ἀδικεῖν ἢ ἀδικεῖσθαι, ἐλοίμην ἂν μᾶλλον ἀδικεῖσθαι ἢ ἀδικεῖν». Ενδεικτικά περί της συναφούς παραδοσιακής αντίληψης: Ὀμήρου, Ὀδύσεια, ζ, 184-185: «πόλλ' ἄλγεα δυσμενέεσσι, χάσματα δ' εὐμενέτησι», Ἀρχιλόχου, *fragm.*, 23, 14-15: «ἐπίσταμαί τοι τὸν φιλέοντα μὲν φιλεῖν, τὸν δ' ἐχθρὸν ἐχθαίρειν», Ἀριστοτέλους, *Ῥητορική*, 1363 a20-2: «προαιροῦνται δὲ πρῶττειν τὰ τε εἰρημμένα καὶ τὰ τοῖς ἐχθροῖς κακὰ καὶ τὰ τοῖς φίλοις ἀγαθὰ καὶ τὰ δυνατὰ» βλ. σχετικῶς Μ. W. Blundel, *Helping friends and harming Enemies. A study in Sophocles and Greek ethics*, Cambridge University Press 1989, σ. 28.

³⁰ Αλ. Νεχαμά, *Η τέχνη του βίου: Σωκρατικοί στοχασμοί από τον Πλάτωνα στον Φουκώ*, μτφρ.

είναι ότι, ενώ ο Αθηναίος φιλόσοφος ήταν πεπεισμένος ότι στερείτο τη γνώση που ο ίδιος θεωρούσε απαραίτητη, εντούτοις επεδείκνυε πάντοτε ενάρετη συμπεριφορά. Μια ερμηνεία θα ήταν δυνατόν να αναζητηθεί στην αναφορά του Ξενοφώντος ότι ο Σωκράτης ασκούσε επιρροή με το προσωπικό του παράδειγμα (*δεικνύντα τοῖς συνοῦσιν ἑαυτὸν καλὸν κἀγαθὸν ὄντα*) αλλά και με τον έξοχο τρόπο που συζητούσε για την αρετή (*διαλεγόμενον κάλλιστα περὶ ἀρετῆς καὶ τῶν ἄλλων ἀνθρωπίνων*).³¹ Ιδιαίτερη σημασία έχει μια ακόμη αναφορά του Αθηναίου ιστορικού ότι ο Σωκράτης, απαντώντας στις επικρίσεις του Ιππία ότι θέτει συνεχή ερωτήματα περί αρετῶν χωρίς να απαντά, υπογραμμίζει ότι «*ἂν δοκεῖ μοι δίκαια εἶναι οὐδὲν παύομαι ἀποδεικνύμενος*», τονίζοντας ότι «*ἀξιοτεκμαρτότερον τοῦ λόγου τὸ ἔργον*».³² Ἄς σημειωθεί ότι ο Αθηναίος φιλόσοφος είχε τη βαθιά πεποίθηση ότι η ανθρώπινη σοφία έχει ελάχιστη αξία συγκρινόμενη με τη σοφία του Θεού,³³ η δε αγάπη προς τη γνώση (φιλοσοφία), κείμενη μεταξύ αμάθειας και σοφίας,³⁴ απαιτεί μακρά και επίπονη έρευνα –«*ἔτι κρυπτόμεν τι καὶ ὠδίνομεν...περὶ ἐπιστήμης*»³⁵– που τείνει διαρκῶς προς την πλήρη γνώση (σοφία), χωρίς ποτέ να την κατακτά.

Υπάρχει μια ακόμη ένδειξη ισχυρού συσχετισμού γνώσης και πράξης στη σωκρατική αντίληψη για την αρετή. Ως πρότυπο γνώσης ο Σωκράτης χρησιμοποιεί τις διάφορες μορφές τέχνης. Όπως, π.χ., ένας κατασκευαστής γνωρίζει εκ των προτέρων τι συνιστά ένα καλό προϊόν της τέχνης του, για να είναι σε θέση να το κατασκευάσει, κατ' ανάλογο τρόπο ο άνθρωπος, καθὸ ἄνθρωπος, θα πρέπει να έχει γνώση τού τι είναι αγαθὸ για να το πράξει.³⁶ Υπὸ το πρίσμα αυτό ο Σωκράτης έχοντας ως πρότυπο τέχνης την ιατρική, η οποία αποβλέπει στο ἄριστο για το σώμα, ορατὴν την πολιτική ως ιατρική της ψυχῆς: «*τὴν μὲν (τέχνην) ἐπὶ τῇ ψυχῇ πολιτικὴν καλῶ*».³⁷ Επίσης η εξειδικευμένη γνώση των «τεχνιτῶν»

Βαρβάρας Σπυροπούλου, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2001, σ. 125.

³¹ Ξενοφώντος Ἀπομνημονεύματα, I,2,17-18.

³² Ἐν. αν., IV,4,9-10. Ο Σωκράτης παρατηρεῖ (ἔν. αν., IV,4,10) ὅτι «*δίκαια μὲν γὰρ λέγοντες πολλοὶ ἄδικα ποιοῦσι*».

³³ Πλάτωνος, Ἀπολογία Σωκράτους, 23a5-6.

³⁴ Πλάτωνος, Συμπόσιον, 204b5-6.

³⁵ Πλάτωνος, Θεαίτητος, 210b4-5.

³⁶ Τα χαρακτηριστικά που προσιδιάζουν στην τέχνη, η οποία συχνά χρησιμοποιείται στο έργο του Πλάτωνος ως ὄρος εναλλάξιμος του ὄρου «ἐπιστήμη», είναι τα εξής: α) αποτελεί γνώση βασισμένη στην αληθὴ φύση του αντικειμένου της, β) διαθέτει ἔλλογη ερμηνεία των ὄσων προσφέρει και γ) επιδιώκει το βέλτιστο, το οποίο δεν ταυτίζεται με το ηδύ: Πλάτωνος, Γοργίας, 465a2-7.

³⁷ Ἐν. αν., 464b4.

(μουσικών, ναυτικών, στρατιωτικών, ιατρών κ.λπ.) εμπειριέχοντας τη γνώση περί του *ότι* και τη γνώση περί του *πως* αποτελεί το θεμέλιο της επιτυχίας τους και επιτρέπει στον Σωκράτη την εξαγωγή αναλογικών συμπερασμάτων για τον πρακτικό βίο του ανθρώπου: «*Οὐ μόνον ἄρα εὐτυχίαν ἀλλὰ καὶ εὐπραγίαν, ὡς ἔοικεν, ἢ ἐπιστήμη παρέχει τοῖς ἀνθρώποις ἐν πάσῃ κτήσει τε καὶ πράξει*».³⁸ Η αττική λέξη «ἐπιστήμη», την οποία χρησιμοποιεί ο Σωκράτης, περιλαμβάνει πέραν της θεωρητικής σημασίας της και την πρακτική εφαρμογή, συνδυάζοντας τη γνώση με την τεχνική δεξιότητα.³⁹ Σε ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα του πλατωνικού *Γοργίας*⁴⁰ ερωτάται ο ομώνυμος σοφιστής και ρήτορας αν εκείνος που έχει μάθει την οικοδομική ή τη μουσική ή την ιατρική είναι αντίστοιχα οικοδόμος, μουσικός ή ιατρός. Ο Σωκράτης, αφού λάβει καταφατική απάντηση, θέτει το ερώτημα-επιχείρημα εξ αναλογίας: «*Οὐκοῦν κατὰ τοῦτον τὸν λόγον καὶ ὁ τὰ δίκαια μεμαθηκὼς δίκαιος;*». Ο Γοργίας απαντά και πάλι καταφατικά, για να δεχθεί την επισήμανση του Σωκράτους «*Ὁ δὲ δίκαιος δίκαιά που πράττει*» και να συγκατανεύσει εκ νέου. Εξ αυτών θα συναχθεί με λογική αναγκαιότητα το συμπέρασμα ότι ο δίκαιος βούλεται πραγματικά να πράττει τα δίκαια: «*ΣΩ. Οὐκοῦν ἀνάγκη... τὸν δὲ δίκαιον βούλεσθαι δίκαια πράττειν; —ΓΟΡ. Φαίνεται γε*». Επομένως κατά τον Σωκράτη πρόκειται για γνώση που επηρεάζει βαθιά τον άνθρωπο, προσανατολίζοντας τη βούληση και την πράξη του προς το αγαθό. Η γνώση αυτή και η πρακτική εφαρμογή της αποτελούν αδιάσπαστο σύνολο.

Ο Αριστοτέλης δέχεται επίσης ότι υπάρχει σχέση μεταξύ τέχνης και αρετής, ριζικά όμως διαφορετική από τη σωκρατική, καθώς εκείνο που προηγείται δεν είναι η γνώση αλλά η πράξη: «*τὰς δ' ἀρετὰς λαμβάνομεν ἐνεργήσαντες πρότερον, ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν*».⁴¹ Εξηγεί ότι, όπως οι άνθρωποι γίνονται καθαριστές καθαρίζοντας και οικοδόμοι οικοδομώντας, ομοίως «*τὰ μὲν δίκαια πράττοντες δίκαιοι γινόμεθα, τὰ δὲ σώφρονα σώφρονες, τὰ δ' ἀνδρεία ἀνδρεῖοι*».⁴² Η διαδικασία αυτή εκφράζει την αντίληψή του περί απόκτησης

³⁸ Πλάτωνος, *Εὐθύδημος*, 281b2-4. Βλ. και *ἐν. αν.*, 279e1-280a8.

³⁹ Βλ. λήμμα «ἐπιστήμη» στο H. Liddel - R. Scott, *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, μτφρ. Ξενοφάντος Μόσχου, εκδ. Ι. Σιδέρη, τόμ. ΙΙ, Αθήναι 2001, σ. 282: «το επίστασθαι τι καλῶς, ἔχειν ακριβή γνώσιν αὐτοῦ, εμπειρία, δεξιότης, ως π.χ. της τοξείας: Σοφοκλέους, *Φιλοκτήτης*, 1057: «Τεῦκρος παρ' ἡμῖν, τήνδ' ἐπιστήμην ἔχων», εν τω πολέμω: Θουκυδίδου, *Ἱστορίαι*, Ι, 121, 4. «Μελετήσωμεν καὶ ἡμεῖς ἐν πλέονι χρόνῳ τὰ ναυτικά, καὶ ὅταν τὴν ἐπιστήμην ἐς τὸ ἴσον καταστήσωμεν,» κ.ά.. Βλ. και B. Snell, *ἐν. αν.*, σ. 251.

⁴⁰ Πλάτωνος, *Γοργίας*, 460b1-c2.

⁴¹ Ἀριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1103a31-32.

⁴² *Ἐν. αν.*, 1103a31-b2. Ο Αριστοτέλης επισημαίνει από την άλλη πλευρά ότι οι τέχνες ή ποιητικές επιστήμες διαφέρουν ως προς το τέλος τους από τις θεωρητικές και τις πρα-

των αρετών διά του έθους.⁴³ Ο Σωκράτης από την πλευρά του, μολονότι δεν επικεντρώνει το ενδιαφέρον του στη σημασία του έθους, είναι εμφανές ότι δεν το αγνοεί, εφόσον προσβλέπει σε μια «δύναμίν τινα και τέχνην» τού μη αδικείν που θα περιλαμβάνει τη γνώση των δικαίων κατά τρόπο ώστε ο άνθρωπος «ἐάν μὴ μάθῃ αὐτὰ καὶ ἀσκήσῃ, ἀδικήσει». ⁴⁴ Η άσκησις στην αρετή αποτελεί τελικώς καθημερινό και ισόβιο αγώνα επιμέλειας της ψυχής, προκειμένου να ανοιχθεί ο δρόμος προς την ευδαιμονία: «τὸν βουλόμενον, ὡς ἔοικεν, εὐδαίμονα εἶναι σωφροσύνην μὲν διωκτέον καὶ ἀσκητέον, ἀκολασίαν δὲ φευκτέον». ⁴⁵ Ωστόσο κατά τον Σωκράτη η γνώση περί του ότι είναι καίριας σημασίας και προηγείται της γνώσης περί του πῶς⁴⁶: ὅπως δεν θα ήταν δυνατόν να απαντήσουμε π.χ. στο ερώτημα «τίς τέχνη ὑπόδημα βέλτιον ποιεῖ;», εάν προηγουμένως δεν γνωρίζαμε τι είναι υπόδημα, κατ' ανάλογο τρόπο σε ό,τι αφορά τον άνθρωπο καθό άνθρωπο δεν θα ήταν δυνατόν να γνωρίσουμε «τίς τέχνη βελτίω ποιεῖ αὐτόν... ἀγνοοῦντες τί ποτ' ἐσμὲν αὐτοί». Ο «εαυτός» του ανθρώπου είναι η ψυχή του, υπογραμμίζει ο Σωκράτης, και η επιμέλειά της είναι αδύνατη χωρίς τη γνώση της σύμφωνα με τη δελφική επιταγή τού «γνώθι σαυτόν». Η αυτογνωσία δεν ταυτίζεται με τη γνώση των προσωπικών αποκτημάτων ή επιτευγμάτων⁴⁷ ούτε αποκτάται κατά τρόπο θεωρητικό, αλλά κατακτάται βαθμιαία με διαρκή προσπάθεια αυτοελέγχου και αυτοκυριαρχίας. Δεν διαφέρει δε από τη σωφροσύνη.⁴⁸ Ο ίδιος ο Σωκράτης διακήρυξε ενώπιον των δικαστών του αφενός ότι η επιμέλεια της ψυχής αποτελεί τη μόνη οδό προς την αρετή, διότι μέσω αυτής της μέριμνας ο άνθρωπος καθίσταται «βέλτιστος καὶ φρονιμώτατος», και αφετέρου ότι η αρετή αποτελεί την προϋπόθεση της απόκτησης οποιουδήποτε άλλου αγαθού και όχι αντιστρόφως.⁴⁹

2. Η αρετή ως φρόνηση

Οι επιμέρους αρετές για τον Σωκράτη δεν είναι ανεξάρτητες μεταξύ τους, αλλά

κτικῆς: Ἀριστοτέλους, Ἡθικὰ Εὐδῆμεια, 1216b17-18 Ἡθικὰ Νικομάχεια, 1140b6-7.

⁴³ Ἀριστοτέλους, Ἡθικὰ Εὐδῆμεια, 1220a38-b3 Ἡθικὰ Νικομάχεια, 1103a17-18.

⁴⁴ Πλάτωνος, Γοργίας, 509d7-e2.

⁴⁵ Ἐν. αν., 507c9-d2.

⁴⁶ Πλάτωνος, Ἀλκιβιάδης, 128e4-129a1. W. K. C. Guthrie, Σωκράτης, μτφρ. Τάσου Νικολαΐδη, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1991, σ. 208.

⁴⁷ «οὐ γὰρ ἡ αὐτὴ τέχνη, ὡς ἔοικεν, ἢ τις ἂν αὐτοῦ τε ἐπιμελοῖτο καὶ τῶν αὐτοῦ»: Πλάτωνος, Ἀλκιβιάδης, 128d8-9.

⁴⁸ Ἐν. αν., 133c18-20.

⁴⁹ Πλάτωνος, Ἀπολογία Σωκράτους, 36b6-d2 και 30a7-b4.

συνθέτουν την αρετή ως ενότητα και αποτελούν μορφές γνώσης συναρτώμενες με την εφαρμογή τους. Γι' αυτό συχνά εξισώνονται με την αρετή ως όλον.⁵⁰ Ειδικώς για τη σωκρατική αντίληψη ότι η αρετή είναι φρόνηση⁵¹ ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι από τη μια πλευρά αποτελεί σφάλμα αυτή η ταύτιση αλλά από την άλλη ορθώς θεωρείται ότι δεν υπάρχει αρετή άνευ φρονήσεως: «διόπερ τινές φασι πάσας τὰς ἀρετὰς φρονήσεις εἶναι, καὶ Σωκράτης τῇ μὲν ὀρθῶς ἐξήτει τῇ δ' ἡμάρτανεν· ὅτι μὲν γὰρ φρονήσεις ᾤετο εἶναι πάσας τὰς ἀρετὰς, ἡμάρτανεν, ὅτι δ' οὐκ ἄνευ φρονήσεως, καλῶς ἔλεγεν».⁵² Είναι εμφανές ότι το υπόβαθρο των παρατηρήσεων αυτών είναι η εκ μέρους του Αριστοτέλους διάκριση των αρετών και η ανάδειξη του σπουδαίου ρόλου της φρόνησης, η οποία είναι μεν διανοητική αρετή, αλλά αποτελεί το σύνδεσμο μεταξύ ηθικών και διανοητικών αρετών. Σύμφωνα με την κριτική αυτή δεν είναι ορθή η αναγωγή των αρετών σε μία και μόνη διανοητική αρετή. Παρά τούτα στη συνέχεια του επιχειρήματός του ο Αριστοτέλης καταλήγει στο ότι η αρετή δεν είναι απλώς η σύμφωνη με τον ορθό λόγο ἔξις, αλλά η συνυπάρχουσα με αυτόν, διευκρινίζοντας ότι ο ορθός λόγος στο πεδίο της ηθικής είναι η φρόνηση και προσεγγίζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τη σωκρατική αντίληψη περί αρετής ως φρονήσεως: «ἔστι γὰρ οὐ μόνον ἡ κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον, ἀλλ' ἡ μετὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἔξις ἀρετῆς ἐστίν· ὀρθὸς δὲ λόγος περὶ τῶν τοιούτων ἡ φρόνησις ἐστίν».⁵³ Εν συνεχεία καταδεικνύει σε τι συνίσταται η διαφορά της δικῆς του θέσης, αφού προηγουμένως αναδιατυπώνει τη σωκρατική αντίληψη: «Σωκράτης μὲν οὖν λόγους τὰς ἀρετὰς ᾤετο εἶναι (ἐπιστήμας γὰρ εἶναι πάσας), ἡμεῖς δὲ μετὰ λόγου».⁵⁴ Εν τέλει ο Αριστοτέλης, ανεξάρτητα από το αν θεωρεί τη γνώση επιστήμη, φρόνηση ή ορθό λόγο και παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις του από τον Σωκράτη, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ηθική αρετή και φρόνηση δεν διαχωρίζονται: «δῆλον οὖν ἐκ τῶν εἰρημένων ὅτι οὐχ οἷόν τε ἀγαθὸν εἶναι κυρίως ἄνευ φρονήσεως, οὐδὲ φρόνιμον ἄνευ τῆς ἠθικῆς ἀρετῆς».⁵⁵ Σημειωτέον ότι η ηθική αρετή -η οποία

⁵⁰ Πλάτωνος, *Λάχης*, 199c3-e5, όπου συμπεραίνεται ότι η ανδρεία δεν είναι «μόριον ἀρετῆς... ἀλλὰ σύμπασα ἀρετή» Πλάτωνος, *Πρωταγόρας*, 331a6-c4, όπου ο Σωκράτης επιχειρεί μεταξύ άλλων να δείξει (331b4-5) ότι «ταυτόν γ' ἐστίν δικαιοσύνης οὐσιότητι ἢ ὅτι ὁμοιότατον» Πλάτωνος, *Μένων*, 88c, όπου λέγεται ότι «τὴν ἀρετὴν φρόνησιν δεῖ τιν' εἶναι». E. R. Dodds, *Plato Gorgias*, Oxford 1959, σ. 335.

⁵¹ Πλάτωνος, *Μένων*, 88d2-3.

⁵² Αριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1144b17-21.

⁵³ *Εν. αν.*, 1144b26-38.

⁵⁴ *Εν. αν.*, 1144b28-30.

⁵⁵ *Εν. αν.*, 1144b30-32.

κατά τον Αριστοτέλη δεν είναι γνώση, αλλά *ἔξις*, σχετιζόμενη με τη δυνατότητα ελεύθερης εκλογής (προαιρέσεως) και ευρισκόμενη στο σχετικό με εμάς μέσο-ορίζεται σύμφωνα με τη λογική (λόγο) και συγκεκριμένα εκείνη που θα μπορούσε να καθορίσει ο *φρόνιμος άνθρωπος*,⁵⁶ ο οποίος τελικώς ανάγεται σε κριτήριο ηθικότητας.

Περαιτέρω η εξεταζόμενη σωκρατική θέση εγείρει το ερώτημα περί του διδακτού της αρετής και περί του διδασκάλου της. Ο Αριστοτέλης διακρίνει μεταξύ της *διδασκαλίας* των διανοητικών αρετών, οι οποίες επιπλέον απαιτούν χρόνο και εμπειρία, και του *έθους* στην απόκτηση των ηθικών.⁵⁷ Σε ό,τι αφορά τον Σωκράτη στον μεν διάλογο *Πρωταγόρας*⁵⁸ δεν υπάρχει συμπέρασμα, καθώς παρατηρείται αμοιβαία αλλαγή των απόψεων των δύο συνομιλητών ως προς το διδακτόν της αρετής, στο δε διάλογο *Μένων*⁵⁹, ενώ συνομολογείται ότι η αρετή διδάσκεται, είναι αδύνατον να υποδειχθεί κάποιος άξιος διδάσκαλός της. Ο Σωκράτης υποστήριξε στη δίκη του ότι ουδενός υπήρξε διδάσκαλος,⁶⁰ εννοώντας προφανώς ότι δεν “δίδασκε” με τη συμβατική σημασία του όρου, δηλαδή μεταβιβάζοντας γνώσεις. Η σημασία που φαίνεται να απέδιδε στον όρο “διδασκαλία” ήταν η εμπλοκή των συνομιλητών στην ελεγκτική επιχειρηματολογία ώστε να συνειδητοποιήσουν την άγνοιά τους, να καταστούν ικανοί να ανακαλύψουν οι ίδιοι την αλήθεια και τελικώς να υποβοηθηθούν στην προσπάθειά τους να βελτιώσουν ηθικά τους εαυτούς τους.⁶¹

3. Η γνώση, η ακρασία και το «οὐδείς ἐκών κακός»

Λογική συνέπεια της σωκρατικής αντίληψης περί αρετής είναι η άρνηση της ακρασίας, εφόσον κατά τον Σωκράτη ουδείς ενεργεί κατά τρόπο αντίθετο προς το καλύτερο, παρά μόνο όταν το αγνοεί. Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι η θέση αυτή αντίκειται προς τα πραγματικά γεγονότα⁶² και επιχειρώντας να απαντήσει

⁵⁶ *Εν. αν.*, 1106b36-1107a2.

⁵⁷ *Εν. αν.*, 1103a15-17.

⁵⁸ Πλάτωνος, *Πρωταγόρας*, 361a-c.

⁵⁹ Πλάτωνος, *Μένων*, 98d-e.

⁶⁰ Πλάτωνος, *Άπολογία Σωκράτους*, 33a5-6 και 33b5-6.

⁶¹ Γρ. Βλαστού, *Σωκράτης: ειρωνευτής και ηθικός φιλόσοφος*, εκδ. Εστίας, Αθήνα 2000, σ. 72.

⁶² «οὗτος μὲν οὖν ὁ λόγος ἀμφισβητεῖ τοῖς φαινομένοις ἐναργῶς»: Ἀριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1145b26-28. Γρ. Βλαστού, *Εν. αν.*, σσ. 159-166. Την άποψη ότι τα σωκρατικά παράδοξα συγκροούνται με την πραγματικότητα ακολουθούν μεταξύ άλλων οι Αριστοτέλης, Θωμάς Ακινάτης, Werner Jaeger, Francis M. Cornford και άλλοι, ενώ αντίθετη άποψη έχει ο Alfred E. Taylor: βλ. σχετικώς Γερ. Σάντα, *Σωκράτης: φιλοσοφία στους πρώιμους διαλόγους του Πλάτω-*

στο ερώτημα αν ο ακρατής πράττει εν γνώσει του ή όχι προβαίνει σε ορισμένες παρατηρήσεις:

α) Διακρίνει την έννοια του «ἐπίστασθαι» σε δύο σημασίες: η πρώτη αναφέρεται σ' εκείνον που απλώς κατέχει τη γνώση χωρίς να την χρησιμοποιεί (*δυνάμει*), ενώ η δεύτερη σ' αυτόν που την κατέχει και την εφαρμόζει (*ἐνεργεία*). Ιδιαίτερη σημασία έχει η εξέταση της περίπτωσης κατά την οποία πράττει κανείς «ἄ μὴ δεῖ πράττειν», μολονότι κατέχει τη γνώση περί του ορθῶς πράττειν.⁶³

β) Επισημαίνει ότι ο άνθρωπος είναι δυνατόν να κατέχει μια γνώση γενικής υφής (*καθόλου*), χωρίς όμως να δύναται να την εφαρμόσει σε συγκεκριμένη περίπτωση. Είναι δυνατόν να γνωρίζει κανείς π.χ. ότι οι ξηρές τροφές ωφελούν τον άνθρωπο, αλλά να αγνοεί αν μια ορισμένη τροφή είναι αυτού του είδους ή να μην κάνει χρήση της γνώσης του (*ἐνεργεία*) σε συγκεκριμένη περίπτωση.⁶⁴ Σε ό,τι αφορά την ακρασία ανασταλτικός παράγοντας στην εφαρμογή της γνώσης είναι το *πάθος*, όπως φαίνεται στο ακόλουθο αριστοτελικό παράδειγμα, κατά το οποίο στην ψυχή του ακρατούς συνυπάρχουν: α) μια πρόταση γενικής υφής (*μειζων προκειμένη*), π.χ. «οὐδενός γλυκέος γεύεσθαι δεῖ»⁶⁵, β) μια πρόταση

να, μτφρ. Δάφνης Βούβαλη, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997, σ. 359 κ. εξ..

⁶³ Ἀριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1146b31-35. N.O. Dahl, *Practical reason, Aristotle and weakness of the will*, Volume 4, University of Minnesota Press, Minneapolis 1984, σσ.140-141. A. W. Price, "Acrasia and Self-control" στο Richard Kraut (ed.), *The Blackwell guide to Aristotle's Nicomachean Ethics*, Oxford: Blackwell Publishing 2006, σ. 236. W. D. Ross, *Ἀριστοτέλης*, μτφρ. Μαριλίζας Μήτσου, MIET, Αθήνα 1993, σ. 315.

⁶⁴ Ἀριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1147a4-10. N. O. Dahl, *ἐν. αν.*. A. W. Price, *ἐν. αν.*. W. D. Ross, *ἐν. αν.*, σσ. 315-316.

⁶⁵ Η συγκεκριμένη διατύπωση είναι του γράφοντος, καθώς ο Ἀριστοτέλης αναφέρεται μόνο στο περιεχόμενο αυτής της πρότασης χωρίς να τη διατυπώνει (Ἀριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1147a31-32: «ὅταν οὖν ἡ μὲν καθόλου ἐνῆ κωλύουσα γεύεσθαι...» *ἐν. αν.*, 1147a34: «ἡ μὲν οὖν λέγει φεύγειν τοῦτο...») και βασίζεται σε αντίθετο παράδειγμα πρακτικού συλλογισμού που έχει δώσει προηγουμένως ο φιλόσοφος: «εἰ παντὸς γλυκέος γεύεσθαι δεῖ, τοῦτ' ὅτι γλυκὸν ὡς ἔν τι τῶν καθ' ἕκαστον, ἀνάγκη τὸν δυνάμενον καὶ μὴ κωλυόμενον ἅμα τοῦτο καὶ πράττειν» (Ἀριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1147a29-31). Ο John Burnet (*The ethics of Aristotle*, London: Methuen 1900, σ. 303) προτείνει τη *μειζονα προκειμένη*, διατυπωμένη στα αρχαία ελληνικά, «οὐ συμφέρει τα γλυκέα», ο δε William David Ross (*Aristotle Nicomachean Ethics*, translated by William David Ross, revised with an Introduction and Notes by Lesley Brown, Oxford University Press 2009, σ. 247) τη διατυπώνει υπό τη μορφή της προστακτικής «ἀπόφευγε ὅλα τα γλυκὰ πράγματα». Ο Terence Irwin (*Aristotle Nicomachean Ethics*, translated with introduction, note and glossary by Terence Irwin, Hackett Publishing Company, Inc. Indianapolis/ Cambridge 1999, σ. 260) θεωρεί πιο πιθανή την προκειμένη «οὐδέν ευχάριστο πρέπει να γευόμαστε», την οποία εξηγεί ως «δεν πρέπει να γεύεται κάποιος οτιδήποτε ευχάριστο», επισημαίνοντας ότι η πρότα-

επίσης γενικής υφής, π.χ. «πᾶν γλυκὺ ἡδύ», γ) μια ελάχιστων προκειμένη «τουτὶ δὲ γλυκὺ», η οποία καθιστᾶ ενεργή («αὕτη δὲ ἐνεργεῖ») τη δεύτερη γενική πρόταση και δ) μια επιθυμία που ωθεῖ προς τη συγκεκριμένη τροφή. Ο ακρατῆς βιώνει μια εσωτερική σύγκρουση, η οποία διαφέρει ἀπὸ εκείνη του εγκρατοῦς στο ὅτι «ἡ ἐπιθυμία τοῦ ἡδέος» τον αποπροσανατολίζει ἀπὸ τον ὀρθὸ λόγο: «ἢ μὲν (ενν. καθόλου) οὖν λέγει φεύγειν τοῦτο, ἢ δ' ἐπιθυμία ἄγει». ⁶⁶ Αντὶ δηλαδή η ελάχιστων προκειμένη «τουτὶ δὲ γλυκὺ» να συνδεθεῖ με τη μείζονα προκειμένη που αποτρέπει ἀπὸ το εν λόγω εἶδος τροφῆς, συναρτάται με την προκειμένη «πᾶν γλυκὺ ἡδύ» και καθίσταται ενεργή με αὐτή τη σύναψη λόγω της επίδρασης που ασκεί η τυχόν ενυπάρχουσα επιθυμία. ⁶⁷ Σύμφωνα με την ερμηνεία του Αριστοτέλους η ακρασία οφείλεται στην επιρροή ενός συλλογισμοῦ (λόγου) και μιας γνώμης (δόξης), η οποία δεν ἀντιτίθεται καθεαυτὴν προς τον ὀρθὸ λόγο, ὅπως η επιθυμία, ἀλλὰ κατὰ συμβεβηκός. ⁶⁸ Σημειώνεται δε ὅτι η ακρασία δεν εμφανίζεται στα υπόλοιπα ἔμβια, ἐπειδὴ αὐτὰ δεν σχηματίζουν γενικές κρίσεις (οὐκ ἔχει καθόλου ὑπόληψιν), ἀλλὰ μόνο εντυπώσεις και μνήμες επιμέρους πραγμάτων. ⁶⁹

γ) Η γνώση του ακρατοῦς δεν εἶναι συνειδητὰ παρούσα (ἔχειν πως καὶ μὴ ἔχειν- δυνάμει), ὅπως συμβαίνει π.χ. στους ευρισκόμενους σε κατάσταση ὕπνου, μανίας ἢ μέθης και στους διακατεχόμενους ἀπὸ πάθη. Τοῦτο δεν ἀναιρεῖ τον εκούσιο χαρακτήρα της ακρασίας, καθὼς διακρίνεται εκείνος που ευρίσκεται με δική του υπαιτιότητα σε κατάσταση ἀγνοίας (ἀγνοῶν), π.χ. ὑπὸ την ἐπήρεια μέθης ἢ οργῆς, ἀπὸ εκείνον που ἀγνοεῖ τις συγκεκριμένες συνθήκες της πράξης (δι' ἄγνοϊαν). ⁷⁰ Επομένως ἕνας ἀδρομερῆς διαχωρισμὸς μεταξύ γνώσης και

ση αὐτή δεν προορίζεται να ἀποδώσει κάτι πραγματικό, ἀλλὰ να ἀναδείξει ὅτι ο ακρατῆς ἔχει ασύνετες ἐπιθυμίες που εἶναι ἀναγκαῖο να συγκρατηθοῦν. Ο ἴδιος ἐναλλακτικὰ δέχεται την πρόταση «οὐδὲν γλυκὸ πρέπει να γευόμαστε».

⁶⁶ Ἀριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1147a34. Βλ. και ἐν. αν., 1151a20-24, 1166b7-10 καθὼς και Ἀριστοτέλους, *Ἠθικὰ Εὐδήμεια*, 1224a31-39.

⁶⁷ W. D. Ross, *Aristotle Nicomachean Ethics*, ἐν. αν., σ. 247. Βλ. και T. Irwin, *Aristotle Nicomachean Ethics*, ἐν. αν., σ. 260, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι οἱ προτάσεις «πᾶν γλυκὺ ἡδύ» και «τουτὶ δὲ γλυκὺ» συνδέονται και ἀποτελοῦν τη «σωστὴ ελάχιστονα προκειμένη» (good minor premiss). Βλ. ἐπίσης Ἀριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1111a32-33: «τὰ δὲ κατ' ἐπιθυμίαν ἡδέα» και 1111b13-14: «ὁ ἀκρατῆς ἐπιθυμῶν μὲν πρᾶττει».

⁶⁸ «ὥστε συμβαίνει ὑπὸ λόγου πως καὶ δόξης ἀκρατεύεσθαι, οὐκ ἐναντίας δὲ καθ' αὐτήν, ἀλλὰ κατὰ συμβεβηκός—ἢ γὰρ ἐπιθυμία ἐναντία, ἀλλ' οὐχ ἢ δόξα—τῷ ὀρθῷ λόγῳ»: Ἀριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1147a35-b3. W. D. Ross, *Αριστοτέλης*, ἐν. αν., σ. 317.

⁶⁹ Ἀριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1147b3-5.

⁷⁰ *Εν. αν.*, 1110b24-27 *Ἠθικὰ Μεγάλα*, 1195a31-37. W. D. Ross, *Αριστοτέλης*, ἐν. αν., σσ. 282, 316.

άγνοιας, στον οποίο προέβη ο Σωκράτης, δεν θεωρείται επαρκής από τον Αριστοτέλη. Τελικώς η ακρασία δεν συνυπάρχει με την αδιαμφισβήτητη γνώση -δικαιώνεται συνεπώς ως προς το σημείο αυτό ο Σωκράτης- αλλά εντοπίζεται στην αισθητηριακή αντίληψη, η οποία «περὶ τῶν καθ' ἕκαστά ἐστιν» και επηρεάζεται από την ύπαρξη ενδεχόμενου πάθους: «καὶ ἔοικεν ὁ ἐξήτει Σωκράτης συμβαίνειν οὐ γὰρ τῆς κυρίως ἐπιστήμης εἶναι δοκούσης παρουσίας γίνεται τὸ πάθος, οὐδ' αὐτὴ περιέλεται διὰ τὸ πάθος, ἀλλὰ τῆς αἰσθητικῆς». ⁷¹ Ο W. K. C. Guthrie ⁷² συμπεραίνει εδώ ότι ένα μέρος από το σωκρατικό παράδοξο μπορεί να διασωθεί μέσω της εφαρμογής των αριστοτελικών διακρίσεων, τις οποίες ο ίδιος ο Σωκράτης ποτέ δεν διανοήθηκε. Ο Αριστοτέλης συνοψίζει τη διαφορά της αντίληψής του μέσω της κριτικής παρατήρησής του ότι ο Σωκράτης καθιστώντας τις αρετές γνώσεις «ἀναιρεῖ τὸ ἄλογον μέρος τῆς ψυχῆς» εξαλείφοντας το πάθος και το ἦθος. ⁷³ Μάλιστα η πλατωνική διαίρεση της ψυχῆς σε λογικό και ἄλογον μέρος και ακολούθως η απόδοση στο καθένα των αντίστοιχων αρετῶν θεωρούνται ορθές από τον Σταγίριτη φιλόσοφο. ⁷⁴

Αν για τον Αριστοτέλη η γνώση της αρετής δεν αποτελεί επαρκή προϋπόθεση του πράττειν κατ' αρετήν, για τον Σωκράτη τα πράγματα διαφέρουν. Στα *Ἀπομνημονεύματα* του Ξενοφώντος, όπου διερευνάται ο ορισμός της ευσεβείας, τίθεται το ερώτημα από τον διδάσκαλο του Πλάτωνος: «Ἄρ' οὖν ὁ εἰδὼς ὡς δεῖ τοὺς θεοὺς τιμᾶν οὐκ ἄλλως οἶεται δεῖν τοῦτο ποιεῖν ἢ ὡς οἶδεν;» ⁷⁵ και ο συνομιλητής αποκρίνεται ότι πράγματι ὅποιος γνωρίζει τον τρόπο απόδοσης τιμῶν στους θεοὺς δεν πρέπει να χρησιμοποιεῖ ἄλλους τρόπους πέραν της συγκεκριμένης γνώσης του. Εν συνεχείᾳ οι συζητητές συμφωνοῦν στον ορισμό του ευσεβούς ἐπὶ τη βᾶσει του επιχειρήματος «ὁ τὰ περὶ τοὺς θεοὺς νόμιμα εἰδὼς νομίμως ἂν τοὺς θεοὺς τιμῶν». ⁷⁶ Ομοίως σε ὅ,τι αφορά τον ορισμό της δικαιοσύνης ο Σωκράτης ερωτώντας «οἱ τὰ περὶ ἀνθρώπους νόμιμα εἰδότες οὗτοι

⁷¹ Αριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1146b31-1147b19. Βλ. και: *ἐν. αν.*, 1145b34-35: «καὶ διὰ τοῦτο τὸν ἀκρατῆ φασὶν οὐκ ἐπιστήμην ἔχοντα κρατεῖσθαι ὑπὸ τῶν ἡδονῶν ἀλλὰ δόξαν» *ἐν. αν.*, 1147a25-26: «ἢ μὲν γὰρ καθόλου δόξα, ἢ δ' ἑτέρα περὶ τῶν καθ' ἕκαστά ἐστιν, ὧν αἴσθησις ἦδη κυρία» *ἐν. αν.*, 1147b13-14: «καὶ διὰ τὸ μὴ καθόλου μηδ' ἐπιστημονικὸν ὁμοίως εἶναι δοκεῖν τῷ καθόλου τὸν ἔσχατον ὄρον» *ἐν. αν.*, 1140b31: «ἢ ἐπιστήμη περὶ τῶν καθόλου ἐστὶν ὑπόληψις».

⁷² W. K. C. Guthrie, *Σωκράτης*, *ἐν. αν.*, σ. 185.

⁷³ Αριστοτέλους, *Ἠθικὰ Μεγᾶλα*, 1182a15-23.

⁷⁴ *ἐν. αν.*, 1182a23-26.

⁷⁵ Ξενοφώντος *Ἀπομνημονεύματα*, IV,6,3.

⁷⁶ *ἐν. αν.*, IV,6,4.

τὰ δίκαια ποιούσι» λαμβάνει καταφατική απάντηση.⁷⁷ Είναι προφανές ότι για τον Σωκράτη μεταξύ του ειδέναι και του ποιείν (ή του πράττειν) υπάρχει μια σχέση τόσο στενή, ώστε η έννοια της γνώσεως προσλαμβάνει πλουσιότερο και βαθύτερο περιεχόμενο απ' όσο επέτρεπε η συνήθης σημασία της στην εποχή του. Στη γνώση (έπιστήμη) του αγαθού δεν αποδίδεται η σημασία της επιφανειακής πληροφόρησης αλλά της ψυχικής μεταστροφής, κατά την οποία η γνώση και η έφεση για την πραγμάτωση του αγαθού είναι αδιαχώριστες, διαποτίζουν τη συνείδηση και καθίστανται καθημερινό βίωμα.⁷⁸

Η τέλεια γνώση των ηθικών ζητημάτων, όπως υποστηρίζει ο Σωκράτης, ασκεί κυρίαρχο ρόλο στην ψυχή και δεν επιτρέπει σε αλλότριους παράγοντες να επηρεάσουν τις αποφάσεις του ανθρώπου: «καλόν τε εἶναι ἢ ἐπιστήμη καὶ οἶον ἄρχειν τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ἐάνπερ γινώσκη τις τὰγαθὰ καὶ τὰ κακά, μὴ ἂν κρατηθῆναι ὑπὸ μηδεὸς ὥστε ἄλλ' ἄττα πράττειν ἢ ἂν ἐπιστήμη κελεύη».⁷⁹ Εκείνος που διαθέτει αυτοκυριαρχία («ἑαυτοῦ ἄρχων») κατά τον Σωκράτη δεν είναι ἄλλος ἀπὸ τον «σώφρονα ὄντα καὶ ἐγκρατῆ αὐτὸν ἑαυτοῦ, τῶν ἡδονῶν καὶ ἐπιθυμιῶν ἄρχοντα τῶν ἐν ἑαυτῷ»⁸⁰. Συνεπώς, ὅταν ἕνας ἄνθρωπος ενεργεῖ ἐπὶ τῆ βάσει τῆς στέρεης γνώσης του περὶ τῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν κακῶν, τότε ἔχει τὸν πλήρη ἔλεγχο τῶν πράξεῶν του καὶ ἡ ἀκρασία δὲν υφίσταται. Ἀνυπαρξία αὐτῆς τῆς γνώσης ἰσοδυναμεῖ με ἀπώλεια αὐτοἔλεγχου καὶ ἀδυναμία ἠθικῆς στάθμισης τῶν πράξεων. Γι' αὐτὸ θεωρεῖται «ἀμαθία» ἀπὸ τὸν φιλόσοφο νὰ ἀποδεικνύεται κανεὶς κατώτερος τοῦ ἑαυτοῦ τοῦ «τὸ ἦττω εἶναι αὐτοῦ»- συρόμενος ἀπὸ τὶς διάφορες μορφές πάθους.⁸¹ Τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι ὁ Σωκράτης ἀγνοεῖ τὴν ἐπικρατούσα ἀποψη περὶ τῆς διαμόρφωσης τοῦ ἠθους καὶ τῆς συμπεριφορᾶς, σύμφωνα με τὴν ὁποία ἡ γνώση δὲν ἀποτελεῖ κάτι «ἰσχυρὸν οὐδ' ἡγεμονικὸν οὐδ'

⁷⁷ *Ἐν. αν.*, IV,6,6.

⁷⁸ Ε. Π. Παπανούτσου, *Ἠθική*, τόμ. Ι, ἐκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1995⁵, σ. 54 καὶ Κ. Κατσιμάνη, *Πρακτικὴ φιλοσοφία καὶ πολιτικὸ ἦθος τοῦ Σωκράτη*, ἐκδ. Νικόδημος, Αθήνα 1981, σ. 161. Βλ. ἐπίσης: Κ. Κατσιμάνη, *Ὁ ἀγῶνας γιὰ τὴν ἀρετὴ. Συμβολὴ στὴν ἐρμηνεύα τῆς πλατωνικῆς ἠθικῆς*, Αθήνα 1975, σ. 43 Κ. Γεωργούλη, *Ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας*, *ἐν. αν.*, σσ. 147-148 Ρ. Hadot, *Τι εἶναι ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ φιλοσοφία*, μτφρ. Ἄντας Κλαμπατσέα, ἐκδ. Ἰνδικτος, Αθήνα 2002, σ. 96, ὅπου συμπεραίνεται ὅτι ὁ Σωκράτης με τὴ συσχέτιση ἀρετῆς καὶ γνώσης ἐννοοῦσε μιὰ ἐσωτερικὴ προδιάθεση ὅπου σκέψη, θέληση καὶ ἐπιθυμία ἐνοποιούνται: Ε. R. Dodds, *Plato Gorgias*, *ἐν. αν.*, σ. 335, ὅπου ὁ συγγραφέας -ἀξιοποιώντας καὶ τὸ ἔργο τοῦ J. Gould, *The development of Plato's Ethics*, Cambridge University Press 1955- διαπιστώνει ὅτι τὸ εἶδος τῆς γνώσης ποὺ ὁ Σωκράτης εἶχε στο νου τοῦ ἐπηρεάζει τὴ σύνολη προσωπικότητα.

⁷⁹ Πλάτωνος, *Πρωταγόρας*, 352c3-6.

⁸⁰ Πλάτωνος, *Γοργίας*, 491d9-e1.

⁸¹ *Ἐν. αν.*, 358c2 καὶ 359d6.

ἄρχικόν» και στην περίπτωση που ο άνθρωπος την κατέχει, δεν είναι εκείνη που κυριαρχεί στην ψυχή του (οὐ τὴν ἐπιστήμην αὐτοῦ ἄρχειν) αλλά τα πάθη του, π.χ. ο θυμός, η ηδονή, ο έρωτας, ο φόβος, που τον παρασύρουν σαν ανδράποδο.⁸² Σημαίνει ότι η σωκρατική αντίληψη είναι ριζικά αντίθετη, διότι σύμφωνα με αυτήν είναι αδύνατη η υπαρξη της ακρασίας σε όσους έχουν γνώση της αρετής αλλά και σ' εκείνους που πιστεύουν ότι «η ηδονή είναι το αγαθό και η λύπη το κακό». Κατά τον Σωκράτη, όταν κάποιος -εμφορούμενος από την ηδονιστική αντίληψη περί του αγαθού, όπως οι περισσότεροι- γνωρίζει μεν ότι το χ είναι καλύτερο (=ἥδιον) του ψ, αλλά «ὑπὸ ἡδονῆς ἠττώμενος» επιλέγει το ψ αντί του χ, τότε ενδίδει στην ολιγότερη απόλαυση, πράγμα παράλογο.⁸³ Επιδιώκεται εδώ να δειχθεί ότι η κοινώς παραδεκτή αντίληψη περί ηδονής οδηγεί σε αντιφατικές παραδοχές και δεν συνάδει με την έννοια της ακρασίας.⁸⁴

Ας σημειωθεί ότι ο Σωκράτης δεν αρνείται ότι το ἡδὺ μπορεί ενίοτε να είναι αγαθό.⁸⁵ Εκείνο που αμφισβητεί είναι η άκριτη ταύτιση κάθε ἡδέος με το αγαθό. Στην επιχειρηματολογία του αναδεικνύει το ζήτημα της γνώσης που απαιτείται για την ορθή εκλογή της ηδονής και της λύπης και τη σωστή εκτίμηση καθεμιάς μέσω μιας «μετρητικής τέχνης», η οποία θα αποδειχθεί «σωτηρία τοῦ βίου».⁸⁶ Με την αξιοποίησή της θα ήταν δυνατόν να υποχωρήσει «ἡ τοῦ φαινομένου δύναμις» -η φαινομενική ισχύς των ηδονών που δημιουργούν αμφιταλαντεύσεις, ανακολουθίες και ασυνέπειες- και να αποκαλυφθεί η αληθινή διάσταση των πραγμάτων, ώστε «η

⁸² *Εν. αν.*, 352b3-c2.

⁸³ *Εν. αν.*, 355a5-d3, ειδικότερα 355c5-6: «ἄλλο γὰρ ὄνομα μετείληφεν ἀντὶ τῆς ἡδονῆς τὸ ἀγαθόν». Ο Γερ. Σάντας (*έν. αν.*, σσ. 397-398) παρατηρεί ότι για την «ἠττα» από το φόβο, τον έρωτα, το μίσος και το θυμό δεν διασαφηνίζεται με ποιον τρόπο το σωκρατικό επιχειρημα μπορεί να εφαρμοστεί.

⁸⁴ Πλάτωνος, *Πρωταγόρας*, 353a5-355d3. Ο Terence Irwin (*Plato's Ethics*, Oxford University Press 1995, σ. 115) σημειώνει μεταξύ άλλων ότι δεν είναι σαφές αν κάθε οπαδός της ακρασίας θα ακολουθήσει τους πολλούς στην αντίληψη ότι πάντοτε επιδιώκουμε ό,τι θεωρούμε ως περισσότερο ευχάριστο. Φέρει δε ως παράδειγμα το συναίσθημα της οργής υποστηρίζοντας ότι, εάν κάποιος καταληφθεί από αυτήν, δεν χρειάζεται να πιστεύει ότι το να πάρει εκδίκηση αυτή τη στιγμή θα του προσφέρει μεγαλύτερη ευχαρίστηση συνολικά (overall) από ό,τι εάν διατηρούσε την ψυχραιμία του. Ωστόσο ο στόχος του Σωκράτους, κατά τον γράφοντα, είναι να παρουσιάσει την τυπική μορφή της ηδονιστικής αντίληψης και εν συνεχεία να δείξει το αδιέξοδό της. Για περισσότερα περί της κριτικής εκ μέρους του Irwin βλ. *έν. αν.*, σσ. 83-84 και 114-116. Βλ. και M. Nussbaum, *The fragility of goodness. Luck and ethics in Greek tragedy and philosophy*, Cambridge University Press, revised edition 2001, σσ. 113-115.

⁸⁵ Πλάτωνος, *Πρωταγόρας*, 358b3-6.

⁸⁶ *Εν. αν.*, 356e4-357b5.

ψυχή να διατηρεί την ηρεμία της μένοντας πιστή στην αλήθεια». ⁸⁷ Είναι ευνόητο ότι η τέχνη αυτή θα καθιστούσε αδύνατη την ακρασία. ⁸⁸

Περαιτέρω η έννοια του «κακού» δεν έχει μόνο τη σημασία της ζημίας που κάποιος προξενεί στον εαυτό του αλλά και εκείνη της βλάβης προς τους άλλους, οπότε η σωκρατική αντίληψη μπορεί να προσλάβει και το εξής νόημα: «ουδείς εκουσίως πράττει ό,τι είναι άδικο». ⁸⁹ Αξιοσημείωτο είναι ότι η έμφαση δεν δίνεται στην κοινωνική διάσταση της αδικίας, αλλά στην άγνοια που έχει ο αδικών για τη ζημία που προκαλείται στην ψυχή του καθώς και στην εσφαλμένη πίστη του περί του τι είναι καλό για τον ίδιο. Κατά τον Σωκράτη «μέγιστον τῶν κακῶν» αποτελεί το άδικεῖν και όχι το άδικεῖσθαι ⁹⁰. ο αδικών προκαλεί μεγαλύτερη ψυχική βλάβη στον εαυτό του απ' όση ζημία υφίσταται ο αδικούμενος. Αντίθετα δε προς την κοινώς παραδεκτή αντίληψη ότι οι κάτοχοι της ισχύος «ποιοῦσιν ἅ βούλονται» διαπράττοντας αδικίες κάθε μορφής και ευδαμονώντας, ο Σωκράτης υπογραμμίζει ότι, εφόσον τέλος κάθε πράξεως του ανθρώπου είναι το αγαθό ⁹¹, οι αδικούντες δεν εκφράζουν διά των πράξεών τους την πραγματική τους βούληση που είναι θεμελιωμένη στη γνώση (ἐπιστήμη) του αγαθού αλλά τη φαινομενική, που βασίζεται στη γνώμη (δόξαν) και κατευθύνεται προς τα κατ' ἐπίφασιν αγαθά. ⁹² Συνεπώς ο Σωκράτης λαμβάνει υπόψη του το βουλευτικό στοιχείο. Ο αδικών, από την άποψη της ψυχικής βλάβης που υφίσταται λόγω της πράξης του και ιδιαιτέρως όταν παραμένει ατιμώρητος, είναι αδύνατον να χαρακτηριστεί ευδαίμων, εφόσον κατά τον Σωκράτη η ευδαμονία είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την αρετή ⁹³. Αν

⁸⁷ *Εν. αν.*, 356c8-e4.

⁸⁸ M. Nussbaum, *έν. αν.*, σ. 115, όπου διαπιστώνεται ως κατάληξη της σωκρατικής επιχειρηματολογίας ότι «η ακρασία αποβαίνει παράλογη -όχι ένας επικίνδυνος πειρασμός, αλλά κάτι που δεν θα συνέβαινε ποτέ.».

⁸⁹ Ερευνητές όπως οι Γεω. Σάντας, T. Brickhouse and N. Smith, Ch. Kahn κ.ά. διακρίνουν τις δύο αντιλήψεις ως «παράδοξο της φρόνησης» και ως «ηθικό παράδοξο». Σύμφωνα με το πρώτο “ουδείς ενεργεί αντίθετα προς τη γνώση που έχει περί του τι είναι καλύτερο για τον ίδιο”, ενώ σύμφωνα με το δεύτερο “ουδείς εκουσίως πράττει ό,τι είναι άδικο”: Βλ. T. C. Brickhouse and N. D. Smith, *The philosophy of Socrates*. Boulder, CO: Westview Press 2000, σσ. 174-178. Των ιδίων, *Socratic moral psychology*, Cambridge: Cambridge University Press 2010, σσ. 63-131. Γ. Σάντα, *έν.αν.*, σσ. 360-387.

⁹⁰ Πλάτωνος, *Γοργίας*, 469b8-c2.

⁹¹ *Εν. αν.*, 499e8-500a2, 468b7-8, 468c5-7 Πλάτωνος, *Μένων*, 78a4-5.

⁹² Πλάτωνος, *Γοργίας*, 467b6-9. E. R. Dodds, *Plato Gorgias*, *έν. αν.*, σ. 236. K. Βουδούρη, *Ψυχή και πολιτεία. Έρευνα επί της πολιτικής φιλοσοφίας του Πλάτωνος*, διδακ. διατρ. Αθήνα 1970, σ. 32.

⁹³ Πλάτωνος, *Γοργίας*, 479e9-10: «τὸν μὲν γὰρ καλὸν καὶ ἀγαθὸν ἄνδρα καὶ γυναῖκα εὐδαίμονα εἶναι φημι». *Ξενοφώντος Απομνημονεύματα*, IV,8,6: «ἄριστα μὲν γὰρ οἶμα ζῆν τοὺς ἄριστα ἐπιμελομένους τοῦ ὡς βελτίστους γίγνεσθαι, ἥδιστα δὲ τοὺς μάλιστα αἰσθανομένους ὅτι βελτίους

δε από το συνήθως συμβαίνουν διαπιστώνεται ότι η γνώση του αγαθού αποκλίνει από την πραγματάωσή του, ίσως ισχύει η άποψη του Jaeger.⁹⁴ κατά την οποία η κοινή εμπειρία απλώς αποδεικνύει τη σπανιότητα της αληθούς γνώσεως.

Ο Αριστοτέλης, αντίθετος προς το σωκρατικό «οὐδείς ἐκὼν κακός», υποστηρίζει ότι «ἡ μοχθηρία ἐκούσιον», εφόσον «ἐφ' ἡμῖν δὴ καὶ ἡ ἀρετὴ, ὁμοίως δὲ καὶ ἡ κακία» και τούτο διότι ο άνθρωπος είναι «ἀρχὴ τῶν πράξεων».⁹⁵ Προς επίρρωσιν της θέσης του επικαλείται αφενός τον τρόπο ζωής ὄσων εξακολουθητικά βλάπτουν τον εαυτό τους και αφετέρου τη νομοθεσία, η οποία προβλέπει ποινές για τους αδικοπραγούντες -ακόμη και όταν ευθύνονται για την άγνοια ή την αμέλειά τους- αλλά και τιμές για τους πράττοντες τα καλά. Στον ισχυρισμό ότι ὄλοι οι άνθρωποι επιθυμούν μεν εκείνο που φαίνεται σε αυτούς ως αγαθό (πάντες ἐφίενται τοῦ φαινομένου ἀγαθοῦ) αλλά δεν είναι υπεύθυνοι αυτής της «φαντασίας» τους, επειδή το εκάστοτε φαινόμενο αγαθό ως τέλος συναρτάται με την ιδιοσυστασία κάθε ανθρώπου (ὁποῖός ποθ' ἕκαστός ἐστι, τοιοῦτο καὶ τὸ τέλος φαίνεται αὐτῷ), ο φιλόσοφος απαντά ότι η αρετή και η κακία είναι εκούσιες, διότι καθένας είναι συνυπεύθυνος τρόπον τινά της ἔξης του (τῶν ἔξεων συναίτιοί πως αὐτοῖ ἔσμεν) και των νοητικών παραστάσεων του (φαντασίας), διαφορετικά «δι' ἄγνοιαν τοῦ τέλους» ουδείς θα ήταν αἰτιος της αδικίας.⁹⁶ Ωστόσο περί της συνυπευθυνότητας των ἔξεων ἔχει παρατηρηθεῖ⁹⁷ ότι ο ὄρος «συναίτιος» δεν διευκρινίζεται και επιπλέον ελλείπουν από το συγκεκριμένο επιχείρημα οι συνήθεις παράγοντες κοινωνικοποίησης του ατόμου, ὄπως π.χ. η οικογένεια, η εκπαίδευση κ.λπ., τη σημασία των οποίων αναδεικνύει αλλαχού ο Αριστοτέλης. Σε ἄλλο πλαίσιο αναφοράς⁹⁸ ο Σταγίριτης φιλόσοφος δεν εκφράζει απόλυτες απόψεις ως προς

γίνονται».

⁹⁴ W. Jaeger, *Παιδεία. Η μόρφωση του Έλληνα ανθρώπου*, μτφρ. Γεωργίου Π. Βέρροιοι, τόμ. II, Αθήνα 1971, σ. 124.

⁹⁵ Αριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1113b6-18.

⁹⁶ *Εν. αν.*, 1114b21-25 και 1114b16-19.

⁹⁷ Ο W.F.R. Hardie (*Aristotle's ethical theory*, Oxford University Press 1980 σσ. 179-180) διερωτάται «εάν είμαστε συνυπεύθυνοι, ποιοι είναι ή τι είναι οι εταίροι μας (who or what our partners) στην ευθύνη;» και συμπεραίνει ότι οι κοινωνικοί παράγοντες, π.χ. γονείς, διδάσκαλοι κ.ά., δεν εννοούνται με βάση τα συμφραζόμενα. Ο W. K. C. Guthrie (*A history of Greek philosophy*, vol. VI: *Aristotle an encounter*, Cambridge 1983, σ. 363) ὁμοίως θεωρεῖ παράξενο (odd) που ο Αριστοτέλης σε αυτές τις παρατηρήσεις του πρέπει να παραμελεί τόσο πολύ (should so neglect) την επίδραση της εκπαίδευσης και του περιβάλλοντος, όταν (ενν. αλλαχού) ἔχει τονίσει τη σημασία της καλής ανατροφής από την παιδική ηλικία. Η εν λόγω επιχειρηματολογία του Αριστοτέλους αναπτύσσεται στο χωρίο 1113b3-1114b25 των *Ἠθικῶν Νικομαχείων*.

⁹⁸ Αριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1179b20-31. W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philoso-*

το εκούσιον των έξεων, καθώς δέχεται ότι τρεις παράγοντες, η φύσις, το έθος και η διδαχή, συμβάλλουν κατά κοινή ομολογία στην απόκτηση της αρετής. Εξ αυτών η μεν φύσις «οὐκ ἐφ' ἡμῖν ὑπάρχει», παρά μόνο ως θεϊκή εύνοια στους αληθινά ευδαίμονες, η δε διδαχή δεν έχει τη δύναμη να επιδρά σε όλους, εφόσον η ψυχή πρέπει πρώτα να καλλιεργηθεί, «όπως το έδαφος που πρόκειται να θρέψει το σπόρο», μέσω του εθισμού, ώστε να βιώνει τα συναισθήματα της χαράς και της λύπης κατά τρόπο αρμόζοντα. Το έθος τελειοποιεί τη φυσική προδιάθεση του ανθρώπου να δέχεται τις αρετές⁹⁹ και αποτελεί τη βάση της ορθής παιδείας εξ απαλών ονύχων: «διὸ δεῖ ἤχθαι πως εὐθύς ἐκ νέων, ὡς ὁ Πλάτων φησίν, ὥστε χαίρειν τε καὶ λυπεῖσθαι οἷς δεῖ».¹⁰⁰ Αναγνωρίζεται επομένως εδώ η διά της αγωγής επιρροή εξωατομικών παραγόντων, πολιτισμικής και κοινωνικής υφής που επιδρούν στην ατομική φύση και τη συνδιαμορφώνουν. Ωστόσο δεν συσχετίζονται με το εκούσιον, με αποτέλεσμα να μην εξετάζονται περιπτώσεις εκ του αντιθέτου, όπως π.χ. ατόμων που υιοθέτησαν κακούς εθισμούς από πρόωμη ηλικία ή νεαρών ατόμων που λόγω αντικοινωνικών επιρροών και της ανολοκληρώτης προσωπικότητάς τους εκδηλώνουν αποκλίνουσα συμπεριφορά.

Αν παρά ταύτα υπάρχουν δυσχερείς πλευρές του εκουσίου, βέβαιο είναι ότι η γνώση εκ μέρους του πράττοντος, στην οποία εστιάζει την προσοχή του ο Σωκράτης, αποτελεί θεμελιώδη προϋπόθεση και για τον Αριστοτέλη: «τὸ ἐκούσιον δόξειεν ἂν εἶναι οὗ ἢ ἀρχὴ ἐν αὐτῷ εἰδῶσι τὰ καθ' ἕκαστα ἐν οἷς ἢ πράξις».¹⁰¹ Υπάρχει όμως μια ουσιώδης διαφορά: ο Σωκράτης αναφέρεται σε μια τέλεια γνώση (έπιστήμη) του αγαθού, ενώ ο Αριστοτέλης, παρατηρώντας τη ρευστή φύση των πρακτών και το πρόβλημα της ακρίβειας που ανακύπτει στην εξέτασή τους,¹⁰² υποστηρίζει ότι η εφικτή γνώση στο πεδίο της ηθικής σχετίζεται με τη φρόνηση, η οποία δεν είναι επιστήμη ούτε τέχνη αλλά έξις μετά λόγου, ικανότητα του εὔ βουλευέσθαι αναφορικά με τις ανθρώπινες πράξεις.¹⁰³ Αυτή η διαφορά αντιλήψεων καθορίζει τον τρόπο με τον οποίο οι δύο φιλόσοφοι προσεγγίζουν τη σχέση γνώσης και αρετής: αν για τον Σωκράτη η γνώση της αρετής, ως επίγνωση του ηθικῶς ορθοῦ που οδηγεί απαραίτητα στην αγαθή πράξη, κατέχεται από τον αγαθό άνθρωπο, για τον Αριστοτέλη αντιστοίχως ο

phy, *έν. αν.*, σ. 363.

99 Αριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1103a23-26.

100 *Έν. αν.*, 1104 b11-13. Βλ. και *έν. αν.*, 1180a15.

101 *Έν. αν.*, 1111a22-24. Βλ. και *έν. αν.*, 1135a23-25: «λέγω δ' εκούσιον μέν, ὡσπερ και πρότερον εἶρηται, ὃ ἂν τις τῶν ἐφ' αὐτῷ ὄντων εἰδῶς και μὴ ἄγνωῶν πράττη μήτε ὄν μήτε οὐ ἔνεκα».

102 *Έν. αν.*, 1103b34-1104a10.

103 *Έν. αν.*, 1140b1-7 και 1141b10.

φρόνιμος δεν μπορεί να είναι άλλος από τον αγαθό.¹⁰⁴ Σε ό,τι αφορά την ακρασία ο μεν Σωκράτης τη θεωρεί αδύνατη, ο δε Αριστοτέλης υπαρκτή και εξηγήσιμη. Αλλά, αν για τον Σωκράτη είναι αδιανόητη η συνύπαρξη γνώσης της αρετής και ακρασίας, για τον Αριστοτέλη κατ' ανάλογο τρόπο είναι αδύνατη η συνύπαρξη φρόνησης και ακρασίας.¹⁰⁵ Τελικώς η σημασία της γνώσης - νοουμένης είτε ως τέλειας είτε ως εφικτής- σε σχέση προς την αρετή αναγνωρίζεται και από τους δύο φιλοσόφους, αλλά ο Αριστοτέλης δίδει έμφαση στη χρονική προτεραιότητα του εθισμού: «φανερὸν <τὸ> πρότερον τοῖς ἔθεσιν ἢ τῷ λόγῳ παιδευτέον εἶναι».¹⁰⁶ Οι αντιλήψεις για το συσχετισμό γνώσης και ηθικής των δύο φιλοσόφων εμφανίζονται διαφορεές αλλά και ενδιαφέροντα σημεία σύγκλισης.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βλαστού Γρηγορίου, *Σωκράτης: ειρωνευτής και ηθικός φιλόσοφος*, εκδ. Εστίας, Αθήνα 2000
- Blundell Mary Whitlock, *Helping friends and harming enemies. A study in Sophocles and Greek ethics*, Cambridge University Press 1989
- Βουδούρη Κωνσταντίνου, «Σωκράτης, η ζωή και η φιλοσοφία», στον τόμο του ίδιου (ed.), *Η φιλοσοφία του Σωκράτη*, Αθήνα 1992, σ. 11-23
- Βουδούρη Κωνσταντίνου, *Ψυχή και πολιτεία. Έρευνα επί της πολιτικής φιλοσοφίας του Πλάτωνος*, διδακ. διατρ., Αθήνα 1970
- Brickhouse Thomas C. and Smith Nicholas D., *The philosophy of Socrates*, Boulder, CO: Westview Press 2000
- Brickhouse Thomas C. and Smith Nicholas D., *Socratic moral psychology*. Cambridge: Cambridge University Press 2010
- Burnet John, *The ethics of Aristotle*, London: Methuen 1900
- Γεωργούλη Κωνσταντίνου, *Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας*, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 2000³
- Dahl Norman O., *Practical reason, Aristotle, and weakness of the will*, Volume 4, University of Minnesota Press, Minneapolis 1984
- Destrée Pierre, "Aristotle on the causes of akrasia" στο *Akrasia in Greek philosophy. From Socrates to Plotinus*, edited by Christopher Bobonich and Pierre Destrée, Leiden-Boston 2007, σσ. 139-165

104 Έν. αν., 1144a36-b1.

105 Έν. αν., 1146a4-7.

106 Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, 1338b4-5.

- Dodds Eric Robertson, *Οι Έλληνες και το παράλογο*, μτφρ. Γιώργη Γιατρομανωλάκη, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1978²
- Dodds Eric Robertson, *Plato Gorgias*, Oxford 1959
- Düring Ingemar, *Ο Αριστοτέλης. Παρουσίαση και ερμηνεία της σκέψης του*, τόμ. Α΄, μτφρ. Παρασκευή Κοτζιά-Παντελή, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2000, τ. Β΄, μτφρ. Αικατερίνης Γεωργίου-Κατσιβέλα, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1994
- Guthrie William Keith Chambers, *A history of Greek philosophy, vol. VI: Aristotle an encounter*, Cambridge 1983
- Guthrie William Keith Chambers *Οι Έλληνες φιλόσοφοι. Από τον Θαλή ως τον Αριστοτέλη*, μτφρ. Αντωνίου Η. Σακελλαρίου, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1987
- Αριστοτέλης, Σωκράτης*, μτφρ. Τάσου Νικολαΐδη, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1991
- Hadot Pierre, *Τι είναι η αρχαία ελληνική φιλοσοφία*, μτφρ. Άντας Κλαμπατσέα, εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα 2002
- Hardie William Francis Ross, *Aristotle's Ethical Theory*, Oxford University Press 1980
- Irwin Terence, *Plato's Ethics*, Oxford University Press 1995
- Irwin Terence, *Aristotle Nicomachean Ethics*, translated with introduction, note and glossary, Hackett Publishing Company, Inc. Indianapolis/ Cambridge 1999
- Jaeger Werner, *Παιδεία. Η μόρφωση του Έλληνα ανθρώπου*, μτφρ. Γεωργίου Π. Βέρροιοι, τόμ. ΙΙ, Αθήνα 1971
- Κατσιμάνη Κυριάκου, *Πρακτική φιλοσοφία και πολιτικό ήθος του Σωκράτη*, εκδ. Νικόδημος, Αθήνα 1981
- Κατσιμάνη Κυριάκου -, *Ο αγώνας για την αρετή. Συμβολή στην ερμηνεία της πλατωνικής ηθικής*, Αθήνα 1975
- Κούτρα Δημητρίου, *Πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλους*, Αθήνα 1985
- Morrison Donald R. (ed.), *The Cambridge Companion to Socrates*, Cambridge University Press 2011
- Νεχαμά Αλεξάνδρου, *Η τέχνη του βίου: Σωκρατικοί στοχασμοί από τον Πλάτωνα στον Φουκώ*, μτφρ. Βαρβάρας Σπυροπούλου, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2001
- Nussbaum Martha, *The fragility of goodness. Luck and ethics in Greek tragedy and philosophy*, Cambridge Univeristy Press, revised edition 2001
- Παπανούτσου Ευαγγέλου, *Ηθική*, τόμ. Ι, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1995⁵
- Price Anthony W., "Acrasia and self-control στο Richard Kraut" (ed.) *The Blackwell guide to Aristotle's Nicomachean Ethics*, Oxford: Blackwell Publishing 2006, σσ. 234-254
- Ross William David, *Αριστοτέλης*, μτφρ. Μαριλίζας Μήτσου, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1993
- Ross William David, *Aristotle Nicomachean Ethics*, translated by William David Ross, revised with an Introduction and Notes by Lesley Brown, Oxford University Press 2009

- Russell Bertrand, *Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας*, τ. Ι, μτφρ. Αμίλιου Χουρμούζιου, εκδ. Αρσενίδης, χ.χ.
- Σάντα Γερασίου, *Σωκράτης: φιλοσοφία στους πρώιμους διαλόγους του Πλάτωνα*, μτφρ. Δάφνης Βούβαλη, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997
- Σκαλτσά Θεοδώρου, “Η φύση του φρονίμου”, στον τόμο *Αριστοτέλης, Οντολογία, Γνωσιθεωρία, Ηθική, Πολιτική Φιλοσοφία*, επιστ. εποπτ. Δ. Ζ. Ανδριόπουλος, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1997³, σ. 196-230
- Σκαλτσά Θεοδώρου, “Good, reason and objectivity in Aristotle”, στον τόμο του Δ. Κούτρα (ed.), *Η αριστοτελική ηθική και οι επιδράσεις της*, Αθήνα 1996, σσ. 292-305
- Σκαλτσά Θεοδώρου, *Ο χρυσός αιώνας της αρετής. Αριστοτελική ηθική*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993
- Snell Bruno, *Η ανακάλυψη του πνεύματος*, μτφρ. Δανιήλ Ιακώβ, MIET, Αθήνα 1997

SUMMARY

Socrates’s conception of the relation between knowledge and virtue and its Aristotelian critique

Aristotle criticizes Socrates’s doctrine that “virtue is knowledge”, considering that according to this view virtue is identified with the theoretical sciences, the volitional element of the soul is ignored and the usual case of knowing what is good and acting in the opposite way is not interpreted. Socrates refers to a perfect knowledge of the good, whereas Aristotle argues that the knowledge in the field of ethics is related to practical wisdom (phronesis), which is the capacity of deliberating well about actions. For Socrates the knowledge of virtue, as a deep awareness of the morally right which inevitably leads to good action, is what characterizes the good person. For Aristotle practical wisdom is absolutely necessary for someone to be good. Furthermore, for Socrates incontinence (akrasia) is something impossible, whereas for Aristotle it is taken to be existent and explicable. However, as Socrates believes that the coexistence of knowledge of virtue and incontinence is inconceivable, so Aristotle maintains that it is impossible for both practical wisdom and incontinence to coexist. In this paper we attempt to clarify Socrates’s conception of the relation between virtue and knowledge as well as to co-examine the relevant Aristotelian critique.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΠΑΡΜΠΟΥΤΗΣ
ΔΡ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΑΘΗΝΑ

※ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ είναι επιστημονικό σωματείο χωρίς κερδοσκοπικούς σκοπούς. Αποβλέπει στη συνένωση των ελληνικών φιλοσοφικών δυνάμεων και στην καλλιέργεια και στην προβολή της φιλοσοφίας στον ελληνικό και στο διεθνή χώρο. Ως τακτικά μέλη της Ελληνικής Φιλοσοφικής Εταιρείας γίνονται δεκτοί Έλληνες που έχουν Διδακτορικό Δίπλωμα και επιδίδονται στον φιλοσοφικό στοχασμό και γενικότερα εκδηλώνουν έμπρακτο ενδιαφέρον για τη φιλοσοφία. Η εγγραφή νέων μελών γίνεται ύστερα από υποβολή αίτησης του ενδιαφερομένου, με πρόταση του Διοικητικού Συμβουλίου της Ελληνικής Φιλοσοφικής Εταιρείας και μετά από σχετική έγκριση της Γενικής Συνέλευσης των μελών της.

※ Η Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση είναι το επιστημονικό περιοδικό της Ελληνικής Φιλοσοφικής Εταιρείας. Εκδίδεται τρεις (3) φορές το χρόνο, αδιάλειπτα από το 1984. Αποτελεί το αρχαιότερο και το πιο σημαντικό φιλοσοφικό περιοδικό της Ελλάδος. Απευθύνεται προς όλους ερευνητές και στοχαστές, είτε αυτοί ζουν στην Ελλάδα ή αυτοί διαμένουν στο εξωτερικό. Η προσπάθεια της είναι ενωτική και οι ορίζοντές της ανοιχτοί. Αγκαλιάζει ισότιμα όλα τα φιλοσοφικά ρεύματα και κινήματα και προωθεί δημοσιεύσεις στους κλάδους της φιλοσοφίας των ανθρωπιστικών και των κοινωνικών επιστημών. Πιστή στις αρχές του πνευματικού πλουραλισμού, που υπαγορεύονται από το ίδιο το Καταστατικό της Εταιρείας, η έκδοση έχει ως στόχο τη συνένωση όλων των ελληνικών φιλοσοφικών δυνάμεων και ταυτόχρονα την καλλιέργεια και την προβολή της ελληνικής φιλοσοφίας στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Εδώ και 40 χρόνια η Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση αποτελεί τη γνήσια έκφραση του ζωντανού ελληνικού φιλοσοφικού στοχασμού.

Δημοσιεύσεις

Το περιοδικό δέχεται επιστημονικές δημοσιεύσεις, δοκίμια, ερευνητικά σημειώματα και πορίσματα, βιβλιοκρισίες και άλλα έργα. Η επιστημονική δημοσίευση υπόκειται σε διπλή ανώνυμη κρίση από ειδικούς (double blind peer review).

Οδηγίες για τους συγγραφείς

Η κύρια γλώσσα του Περιοδικού είναι η Ελληνική. Το Περιοδικό δέχεται επίσης σημαίνουσες επιστημονικές δημοσιεύσεις στην αγγλική και στη γαλλική γλώσσα. Όλα τα έργα πρέπει να είναι πρωτότυπα. Την ευθύνη της γλωσσικής μορφής και του περιεχομένου των κειμένων έχουν αποκλειστικά και μόνο οι συγγραφείς. Όλες οι εργασίες πρέπει να αποστέλλονται μέσω ηλεκτρονικής αλληλογραφίας (email) στη Γραμματεία του Περιοδικού.

Χρεώσεις

Αξία συνδρομής: Ελλάδα €30 ευρώ, ΕΕ €40 ευρώ, εκτός ΕΕ €50 ευρώ, οργανισμοί €50 ευρώ. Δημοσίευση έργων μόνο με DOI €70 ευρώ και αξιολογημένης επιστημονικής εργασίας με DOI €150 ευρώ.

Πνευματική ιδιοκτησία

Οι δημοσιευμένες επιστημονικές εργασίες, καθώς και άλλα έργα για τα οποία έχει εκδοθεί DOI, διαθέτουν άδεια Creative Commons. Η πνευματική ιδιοκτησία για τις λοιπές δημοσιεύσεις (το © Copyright) ανήκει στην Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση.

Δεοντολογία της έρευνας

Το περιοδικό λαμβάνει όλα τα εύλογα μέτρα για να εντοπίσει και να αποτρέψει τη δημοσίευση έργων για τις οποίες έχει διαπιστωθεί παράτυπη συμπεριφορά.

Διεύθυνση

Καθηγητής Κωνσταντίνος Βουδούρης

Διευθυντής συντάξεως της ΕΦΕ

Σιμωνίδου 5, 17456 Άλιμος, Ελλάς.

Ηλεκτρονική επικοινωνία της ΕΦΕ και του Περιοδικού: info@philosophia.org.gr

ιστότοπος: www.philosophia.org.gr

DOI: 10.57587/GPR

Αναλυτικά οι λεπτομέρειες στην ιστοσελίδα: www.philosophia.org.gr